

MINISTRY OF EDUCATION



Republic of Ghana

TEACHING SYLLABUS FOR GONJA (SENIOR HIGH SCHOOL 1 - 3)

Enquiries and comments on this syllabus should be addressed to:

The Director
Curriculum Research and Development Division (CRDD)
P. O. Box 2739
Accra
Ghana

Tel: 0302-683668
0302-683651

September, 2010

GHANA BE NGBARANA NƐ EDAŊKARƐSHEŊ BE SILABƆSI: 2010
GONJA

KASOTOFUTI: The New Educational Reform Syllabus Review Committee (NERSC) yili kusɔmo nɛ New Educational Reform Implementation Committee (NERIC) Kute n sa CRDD na so nna n shuŋ bumobe kelɔŋe n keni be kushuŋ. NERIC be keshɛŋkute so na ŋini fanɛ kebii nɛ keŋini be keshɛŋwɔɔso nɛ ke yu sibabɔsi nɛ ke bee shine kebii nɛ kakraŋ be asheŋwuso la asɔ nɛ a liya n naa ta asɔ mone a beɛŋ tiŋ n yulwe kachena chɛrgaso be asheŋ tɔɔso. Kusofɛso ere bee sha silabɔsi nɛ ku bee yeŋ ebiiipo be mƆɛra, n leŋ mobe keshuli n sa asheŋ nko, mobe keji mo gbagba be asheŋ nɛ asɔ mone e fe emɔɔ.

KUSƆ MOSO NƐ ADAGA KEŊINI GHANA BE NGBARANA NƐ EDAŊKARƐSHEŊ

Ngbar maŋ la kamalga nawule nna. Ku la Kenyiwoibu nɛ ba yili adaŋkarɛsheŋ nɛ filsofi, asɔ be kelɔŋe, kapɔɔ, adur nɛ alɔ be keche be ekpaana nɛ amone a daŋe so be asheŋ nna. Ngbar kra la ashiri mone ke bee shine baasa pɔteana maa mur, n naa la ekpa mone daŋkarɛsheŋ damta bee bulɔ baasa so a maa mur nna.

Daŋkarɛ bee ŋini baasa nɛ kusɔ mone bu daa la, baasa nɛ kusɔmone bu la nɛ baasa nɛ kusɔmone baŋ ba la.

Amoso ke bii Ghana be Ngbar nɛ Edaŋkarɛsheŋ beɛŋ:

- i) maŋ bebiipo be Ngbar nɛ asheŋ wɔɔ be kenyi so.
- ii) shine bebiipo e ta bumobe kenyi nɛ agoni nɛ bumobe ngbar nɛ daŋkarɛ be kebii sa bumo na a shuŋ.
- iii) chɛto nɛ bebiipo e pin m bulɔ anishi bumobe daŋkarɛ be asheŋ ketaso nɛ egbɛ ka korto n naŋ tiŋ a shinne a baa par baasa n naa kata amo nɛnɛ.
- iv) shine Ngbanya be kachena to, kafin nɛ apartisherɛ be asheŋwɔɔso ashi Ngbanya be Ndeto nɛ efuli kike so e bulɔ bumobe anishi.
- v) sa ntol nɛ bebiipo e yili so a bunyaŋ Ngbar pɔteana nɛ amobe asheŋ e baa par bumo.

ASƆFƐSO

Kusɔŋiniso ere be kapɔɔ to beɛŋ che bebiipo to nɛ:

- i) Bu pin Ngbanayato be Ngbar be apɔɔso nɛ kanane a bee shuŋ.
- ii) Bumobe Ngbarana nɛ e daŋkarɛ be kenu nɛ kasha e wɔɔ egbɛ.
- iii) Bmobe Alontorwor be mbra, adrasheŋ nɛ adaŋkarɛsheŋ e bulɔ bumo anishi.
- iv) Bu lara Ngbanayabia be mƆɛra to fanɛ Baasa lembir be kusɔ kama maŋ wale.
- v) Bu pin fanɛ kamalganyipɔlso la kusɔmone ku bee chɛto a lɔŋe esa nɛ e kii esa kachenato
- vi) Bu keni Ngbanaya be e daŋkarɛsheŋ to nɛnɛ n tiŋ chɛrga amo nɛ a daga kechɛrga.

SILABƆSI BE MBA MBA NƐ KUMOBE KAPOR

Naniere Silabɔsi na baraga eyilikpa kama be keshɛŋ ntunɛ ana to nna.

Kumuba 1 – fɔnɔlɔji

Kumuba 2 – Kakraŋ be kenumpɛ

Kumuba 3 – Kasibe

Kumuba 4 – Kamalganyi nɛ Edaŋkarɛsheŋ

Mbargaana ere bee lara agoni nɛ kenyi nɛ adaga Ghana be Ngbar nɛ Edaŋkarɛsheŋ be bebiipo ka nya.

Kumuba 1: FONOLLOJI

Kumuba ere bee ji kamalga ne ashej kama ne a bee woro ashi kamalga to nna.

Kumuba 2: KAKRAJ BE KENUMPE

Kumuba ere bee ji kakraj chingilij ne kakraj denjanishi ne kebaya be nkilgi be ashej nna, ku bee che kakraj be kenya ne bebiipo nya na, n naa cheto ne baa kraja n naa nu kakraj to ape nene. Ku ta kebaya be nkilgi n tii keba ere so ere daga, nkpalmanneso kekraja n nu mpe la kebaya be nkilgi be agoni nna.

Kumuba 3: KASIBE

Kumuba ere ta Ngbar be mbra ne kasibebirabarso nna a bir abarso.

Kumuba 4: KAMALGANYI NE ADAJKARASHEN

Kumuba ere bee ji kamalganyipolso, adajkarɛ ne naniere be kebawoto be ashej nna. Ku naa ta bebiipo be Ngbar be nwol kraja so ne kasibe be kemigeto be ekpaana a njini bebiipo.

METHODOLOGY:- KUSOJINI BE EKPA

Silabosi ere njini ekpaana ne a bee shine kenjini e baa yu bebiipo so ashi kenjini ne kebii be asowor so be kaba so. N ta n tiso kecho n keni be kabaa ko asoworoso ne a beenj ta kenya pupor ne bu nya n woro kebawoto be ashej. Benjipo beenj tij n ta kusojini be ekpa kama ne ku beenj yu bebiipo so nna ne bu fe mfera galaga.

SILABOSI NA BE MBA MBA BE APUNTOSO

ASOFESO

Kumuba kama bee fara ne Asofeso nna. Asofeso ere bee kute kenya, agoni ne adabi ne ebiipo daga e ka nya n ta amo n shuj kasobii na be lalaluwe. Kraja asofeso ere nene por n fara kumuba na be kenjini. Fo kraja njini kumu na be amuba na kike n luwe fo laje n kraja kumobe afeso n keni ko fo njini asofesoana na nene fobe kenjini to.

Amuba ne Amu

Bu yili Amuba ne Amu so nna n sibe silabosi na. Eyilikpa kama be kushuj yil amuba so na. Kumuba kama ko kenya be kakul ne a duli abar kumuba na to. Kumuba kama male ko amu. Kumu kama naa ko kenya ne agoni ne a manj kor abarto galaga. Silabosi na ko mba mba anu: Asofeso, Apuntoso, Kraja ne kabii be Asoworso ne kecho nkeni. Mba mba na ko aso mone a bee njini abeso nna.

Kaaba 1: Amu:- Amu ne a wo kaba I, to la amu gbonj be ntujso nna ashi kumuba na to. Adaga fo ka be kumu; kumuba ana so kanane a be abarso na. Ama ne fo wu fane fobe kasojini beenj shuli ne fo tembe kuko ekpa woto, saje na so feerj na laje m ba njini kumo ne fo tembe na.

Kaaba 2: Asofeso Tinini: Kaba 2 bee njini kumu kama be asofeso tinini. Asofeso tinini bee kute, agoni ne adabi ne adaga ebiipo kaa nya n tij ta amo n shuj kasobii na be lalaluwe. Asofeso tinini bee fare na e nomba fana 1.3.5 nko 2.2.1 Enomba ere ela "Silabosi Referens Nomba." Sososo be nomba na bee njini kumuba, kenyosopo bee njini kumu nna ne kesasapo na bee njini kanane asofeso tinini na be abarso. Kede la, 1.3.5 bee njini Kumba 1 Kumu 3 (ashi kumuba 1 to) ne Kusofeso tinini nusopa(5) ashi Kumu 3 ashi Kumuba 1 to.

Alɔɔ koɔwule na silabɔsi Referens Nɔmba 2.2.1 ela kesɔfeso tinini nɔmba 1 ashi Kumu 2 ashi kumuba 2 to. Ke baa ta Silabɔsi Referens nɔmba a shuɔ bee shinne beɔinipo ne kabla be baasa be ngbar bee kii putɔputɔ. Ne esa bee sibe nsulwe be asɔfeso la be enɔmba ere maa shinne e bee gben. Anyeeɔ ta fane Kumu 2 ashi Kumuba 2 to ko asɔfeso tinini 2: 2,2.1 – 2.2.5 Eɔinipo beeeɔ ba sha ne e yili asɔfeso tinini 2.2.3 ne 2.2.4 so n nya mobe mbishi a maɔ ta asa monɛ a ka na. Alɛ ere eɔinipo beeeɔ keni asɔfeso ashi amuanu ne amubaana to n sibe amone a daga n naa ko egbe agoniana damta ne e ɔini mobe eyilikpa na. Feeɔ peshe fane afeso tinini naa laɔe ebiipo so nna fane, kusomone ebiipo na beeeɔ tiɔ wɔɔ kumu be kabii be lalaluwe. Kusɔfeso tinini kama bee fara ne “Ebiipo beeeɔ tiɔ.....” Kede bee ɔini fane adaga fo ka nya yulwe n sa ebiipo kama be asheɔ kpaltobi. Ke naa ɔini fane fo baa fe mbia kama (Kukokoto) be asheɔ keɔini akpa ne bebiipo damta nu amu na be kekama be asɔfeso m bol asoe.

Kaaba 3: Asɔbiiso/Apuntoso. Asɔbiiso ashi silabɔsi be kaba sesapoto abɔaya tirso ne feeɔ ta n ɔini kumu na. Saɔe ko asɔbiiso na ko ekar, saɔa ko male a ti baa shi mbaɔso, ade bee kaa shi kaboɔ ne fo wɔ ne kumu na to nna.

Kaaba 4: Keɔini ne kabii be Asɔwɔrso: Keɔini ne kabii be asɔ wɔrso ne a bee shinne bebiipo bee cheto/tiiso nko a wɔto nno kesobii na to e naa ler efuli kaaba ere to Pre kinishi a maɔ alangba to be kabii ne bebiipo be ke baa tere asɔ a be fo so aworso be keɔini bee kpaana so. Shinne bebiipo be asɔwɔrso e baa shi ne kenya, kasha ne epel nko enoto be ashuɔwurbi e baa ler efuli. Feeɔ tiɔ n loɔe nko n niɔi keɔini ne kabii be asɔwɔrso ere nko feeɔ tiɔ fin ako n daɔe ade so. Fane kanane anye daɔ keɔini na, keɔini ne kabii be kenya n wɔɔ asheɔ lela nko n nya asheɔ be yulwe ashi sukuru to nko epe. Ngbanyato ne edaɔkare be kabii bre to ngbar be agoni ne kenya ta n laɔe daɔkare be ekpaana lela e tir. Amuana be adamta wɔto ne feeɔ tiɔ n loɔe amo n nase /nko m be abarso pɔe ne loɔ be asheɔtirso e ler efuli nene.

Kaaba 5: Kechɔ n keni: Mfɛra be kesa ne asɔwɔrso ta n laɔe kechɔ kumu kama be kasɔbi n keni e wɔ kaaba ere to. Kechɔ n keni be asɔwɔrso beeeɔ tiɔ a la kanu ne kamalga be mbishi, nsulwe wurbi (kwiz) kasibebirabarso, mbishi sibeso, ne projet be kushuɔ. Pre-kenishi n bishi mbishi ne ashuɔ ne a beeeɔ mil be biipo to ne bu fe mfɛra nene n naaɔ tiɔ lara ngbar ne adaɔkare be agoni pɔe n tiɔ n sa amobe atuwebi. Feeɔ naaɔ tiɔ nya mbishi ko n ti amone silabɔsi sa na so. Lalauwe, baa nyi fane silabɔsi maɔ tiɔ a la kasɔɔini be ntol. Ku la boshin nna ne fo chaɔ fobe kasɔɔini be ayabi (scheme of work) ne kasɔɔini be ntol ne a baa ɔini amuana na be keɔini

PROFILE DAMENSHIN BE KEFITO

Profil damenshin be asheɔ luri esilabɔsi kama ne bu sibe ashi 1998 be kafe n ta a yo nna. Damenshin la lakal (sakolojical) be kesheɔ nna ne bu ko a ɔini kabii be adabi. Damenshin be adamta e naa kii profil damenshin. Kusɔfeso tinini be kasibe to ko kamalgabashugso fane: Ebiipo na beeeɔ tiɔ kute,..... Ke tiɔ “kute” kesheɔ keɔini na be lalauwe bee ɔini ebiipo ka nya ‘kenya’ ke tiɔ, delge kebɔya so, ke sa akeniso ne amone a ti so bee ɔini kasɔɔini na ka luri n chena ebiipo be mfɛra to nene.

Ekpa koɔwule na so ke tiɔ loɔe, n nya asheɔ kpaltobi be yulwe, pɔr, wɔɔ kesheɔ/kuso pupɔr, bee ɔini ebiipo ka ta mobe kenya n shuɔ. Afeso tinini kama ne a wɔ silabɔsi na to ko “kamalgaba shuɔso” ne ku bee kute adabi ne ebiipo daga ku wɔɔ kasobii na be lalaluwe. “Kenya” “Kenya be keta n shuɔ” (Application) la damenshin monɛ a daga keɔini ne kabii kike ka bee ju a fin nna esukuru to. Ama anyebe esukurana to kasito be kenya be agoni ne a la kenya ne kenuu na nawule e ler efuli achɔ esoso be kenya be agoni ne a bee ɔini agoni fana delge kebɔya nko anfon so, ke ɔnito kanane kesheɔ wɔɔ, kamɔɔji etc. Alɛ be asheɔ ka kra wɔ esukura to bee ɔini fane bebiipo beeeɔ baa tiɔ a wɔɔ nene mbishi monɛ a bee sha kenyaɔi ne kesibe nawule be atuwebi nna a maɔ tiɔ wɔɔ nene amone a bee sha asɔ be kedelgeso, nko nchaɔ asɔ nko kamɔɔji be atuwebi. Amoale ela agoni ne a daga keler ngbar be kabii to.

Pɔe ne bebiipo kre anishi e ler anyebe esukuru to amo bebiipo be lakal laɔe ke baa ta kakraɔ be kenya a loɔe asɔ, a fe mfɛra nene a nya toɔ be yulwe, a nya lakal ne a bee kuɔ asheɔ, n naa ta kenya koɔwule na a malga, asibe, nene, a sibe atande, nshe, epelana ne ngbar be asheɔ. Kraɔ kusɔfeso kama nene m pin profaldamenshin mo so ne feeɔ bulɔ so n ɔinl kumo.

Profal dimenshin bee njini adabi mone kebii, kenjini ne nsulwe bee fin. Edamenshin anyo ne agoni ana e naa ler efuli ashi ngbar ne edankaresheg be kenjini, kebii ne nsulwe to.

Damenshins na ela.

Kenyi ne kanu to ntug adesa kalfa to (30%) Kenyi be keta nshug – Ntug adeshunu kalfa to (70%)

Agoni ana na ela.

Kenumpe – Kudu kalfa to (10%)

Kakraj numpe – adenyō kalfa fo (20%)

Kemalga (Kanu ne kamalga –
be agoni) – adesakalfa to (30%)

Kasibe – adena kalfa to (40%)

Agoni ere be profal dimenshin beeg kii.

Kanu – Kenyi ne kenuto.

Kakraj – Kenyi ne kenuto

Kemalga – Kenyi be keta n shug

Kasibe – Kenyi be keta n shug

Adabi anyo e naa ler ashi ngbar ne dangkarē be kabii to. Amo ela “Kenyi ne kanuto”. ne Kenyi be keta n shug”.

Kenjini kenyi ne kenuto bee shi kanu ne kakraj to ne “Kenyi be keta nshug” bee shi “Kamalaga” ne “kasibe” be kenjini to nna. Kanu ne kekraj la aso soso be agoni nna ne kamalga ne kasibe la “Kaloge” be agoni.

Nkpal Ghana be ngbar ne dangkarē be bebiipo ka shi nkpane ngbarana na ne dangkarē ana na wo na so ku marj daga ke ta kanu n kii kesheg gbonj. Fongonj ashi S.H.S be kabaso. Ku la tama nna fane ashi J.H.S. to ebiipoe tij nya “Kanu” be kenyi m bulo asoe nene amoso la be kenyi daga kudu ashi kalfa to (10%) nawule ashi kenjini ne kabii be saṅe to. Nkpal lonj so “Kamalga” Kakraj” ne “Kasibe” be agoni nawule e daga kepre kinishi amo so silabosi na to. Ngbar ne dangkarē kama ko eyur be ngbar ne ebol be ncherga ne a bee tij a njini mmalaga ko be afito. Ade ela ngbar na be “Kinesiks” ne paralanj. Ade ela agonibiana be ako ne a daga kenjini “kanumpe” to ashi mbiwurbi be ebiikpa.

Bu sa Edamenshinana be kekama ne agoniana na egbe kalfa to ne kedaga keler kenjini; kabii ne kesulwe to. Amo ne bu sibe kefantamba kudu (10) so nna. A bee gini egbe mone a daga. Enjinipo ka sa kenjini, kabii ne kesulwe be ekpaana.

Keta edamenshiḡana na ne agoni ana na m bir abarso ashi kenjini ne kabii to beeg shinne Ngbanyato ne edankarē be ke njini ne kabii esukuru to e ler anishi nko n nya eleḡ nene.

Shabore ne ku wo kasito ere bee njini kananē edamenshinana ne agoni bee bir abarso nna.

Edamenshin nɛ kabii be Agoni

Profal Damenshin	Asoso be Agoni		Kalonge be Agoni		Kɔno
	Kanu	Kakraj	Kasibe	Kemalga	
Kenyi nɛ Kanu	10	20			30
Kenyi be keta n shuɲ			40	30	70
Kɔno	10	20	40	30	100

“Kenyi nɛ Kenuto” kɔ 30% be egbe nɛ “Kenyi be keta n shuɲ” kɔ 70% kananɛ shabɔrɛ na be lalauwe be egbanj na ɲini na. Kasito cheche be egbanj na bee ɲini egbe nɛ a daga agoni ana na ka nya ashi kenjini nɛ kabii be ekpa so. Agoni pɔrso na be egbe la 70% nɛ asoso na pɛya la 30%. Profal damenshin nɛ amobe mmalgaba be mkpɛata e wɔ kasito na,

Kenyi nɛ Kenuto. (Knowledge and Understanding) Kenyi: Ketij n nyinji, tii, sibɛ, boɲ, kute, kute aderashɛɲ, nchɛ gboɲ, Kenyi baa la ketij n nyinji kasobii amoso kumo ela kabii monɛ ku maɲ dii esoso.

Kenuto: (Understanding). Ketij n kilgi, loɲɛ n sibɛ, n sa akeniso, n duwɔ kebɔya so, kute kananɛ keshɛɲ beɛɲ luwe nko kuso beɛɲ wɔrɔ. Kenuto ke tiɲ pin kuso nko keshɛɲ be kifito, Ke beɛɲ tiɲ a la a pɔlso anfomi, danjare be keshɛɲ.

Kenyi be keta n shuɲ (Use of Knowledge) Kede ela keta n shuɲ (Application). Keta kenyi n wɔrɔ asheɲ kananɛ silabɔsi ɲini na kɔ adabi damta fanɛ:- keta n shuɲ, n duwɔso, n pɔr nko n ta n chuɔwɔso, n kasar abarso, n mige to. Keta n shuɲ (Application) Kumo ela kebe mbra, kenjini be ekpa kenjini so, n shuɲ aso nko n wɔrɔ keshɛɲ kuso nɛ esa maɲ danj wu.

Keduwɔ nko kebuwito (Analysis) kede ela ke; buri kuso to nko m pin kumobe mba mba, ta aso nko asheɲ n kasar abar, pin kuso nko asheɲ be mbarga, mkpɛata, kepin asheɲ kpɔra, kashinterɲ nɛ efɛ, pin kuso nko asheɲ be amu nɛ kananɛ a beɛɲ luwe to.

Ketij pɔr aso abarso (Synthesis). Ketij n ta aso n chuɔwɔ abarso n nya kupupɔr. Kumo ela ketij loɲɛ, pɔr, kre keshɛɲ wɔrɔ, migeto nɛnɛ, chala, etc.

Kechɔ n keni (Evaluation): Kumo ela ketij n kpaɲ esa, keta aso be mbamba n kasar abar n wu amobe nkorto, keji emɔrɔ, ke pin kuso ka maɲ wale, aso be nkpɛata, ji asheɲ nɛnɛ, n kur kamalga nɛnɛ.

Feeɲ wu fanɛ kechɔ n keni la kefe mfɛra nko lakal e wɔ mfɛra be esoso n naa la da nɛ ku du kpakpa. Amoso nɛ bebiipo nɛ baasa maa wɔrɔ nɛnɛ saɲɛ kama nɛ keba fo kechɔ n keni be mfɛra akpa. Amoso fara a shinnɛ fobe bebiipo e nya agoni kpakpaso ere kebiato. Sa bumo ekpa damta nɛ bu baa tiɲ afɛ mfɛra kasobii ere to.

KECHONKENI (Assesment)

Ku la keshɛɲtirso nna fanɛ kenjini nɛ nsulwe e be profal damenshin nɛ kasobii na be agoni so. Nsulwe be aso be kesibe to, lara asɔfɛso tinini nɛ a beɛɲ baa la silabɔsi be asɔfɛso be adamta. Silabɔsi na to be kesɔfɛso tinini kama la kuso monɛ ebiiipo beɛɲ tiɲ wɔrɔ nna. Fo wɔrɔ nsulwe nɛ kumobe mbishi na be adamta shi afɛso tinini to nna, loɲ be nsulwe na nɛ baa tere “Criterion” Feferece Test” saɲɛ ko enjinipo maɲ tiɲ ta asɔfɛso ana na kike n sulwe afol ana (tem koɲwule), nko kafɛ koɲwule to. Amoso ekpaana nɛ fo kɔ a chɔ bebiipo fanɛ eyilikpa be nsulwe, epe be kushuɲ nko ‘projɛts na daga a ka kɔ asɔfɛso tirso nɛ fo ɲini saɲɛ na be ako.

Kekeniso nɛ ku wɔ kasito ere bee ɛni SHS 1- 3 be nsulwe be KAPɔR. Ku kɔ nsulwe be afantaɲ nwoɔl anyɔ nɛ Nsulwe chesoso (continuous Assessment). Nsulwe fantaɲ I beɛɲ ba la asɔfɛso be nsulwe nna nɛ nsulwe fantaɲ 2 la kenumpe nɛ kasibɛ birabarso be mbishi. Lalaluwe be egbaɲ na bee ɛni “Kenyi nɛ kanumpe” nɛ “Kenyi be keta n shuɲ” be egbɛ. Nyiɲi fanɛ lalaluwe be egbaɲ na bee ɛni nsulwe be kefantaɲ kama be egbɛ nɛ kontinuɔs asɛsment pɛya Kasɔfɛso be nsulwe kɔ egbɛ 20%, atuwebi shiɲshijibi (structured question paper) be egbɛ la 50% nɛ kontinuɔs asɛsment kɔ 30% nɛ amo kike koso 100%.

Asɔfɛso be nsulwe be kawol na beɛɲ ba kɔ mbishi fanɛ adena (40) ama nkpal kumobe egbɛ ka la 20% na, “maaki’ kama nɛ ku kɔ 40 nko 50 daga keduwɔso mba yili 20%. Loɲ koɲwule na nsulwe be kawol nyɔsopo (kefantaɲ 2) beɛɲ ba kɔ “maaki” kalfa nɛ ke duwɔso ma ba yili adunu (50%)

Asɔfɛso be nsulwe (kefantaɲ 1) na daga ke ku kɔ mbishi kudu anu nko “maaki” kudu anu (15) nɛ a ba la “Kenyi nɛ kenuto” nɛ anu (5) e ba la “kenyi be keta n shuɲ” amo kike beɛɲ yili mbishi adunyɔ nko marki adunyɔ.

Nsulwe be kawol nyɔsopo (paper 2) be marki be chigeto la – “Kenyi nɛ kenuto” – Kudu anu(15), kenyi be keta n shuɲ” adesa nɛ anu (35) Kaba ere ka la “awɔrɔso” be nsulwe na amoso nɛ ku kɔ maaki damta kasibɛ birabarso to na. Nsulwe be kawol nyɔsopo kɔ egbɛ achɔ sososo be kawol (kefantaɲ 1) nɛ nsulwe chesoso na nkpal ku ka bee ta lakal damta nɛ mɛra damta na so.

Maaki nɛ nsulwe chesoso be shabɔrɛ na so ɛni 10% nsa” Kenyi nɛ kenuto” nɛ “Kenyi be keta n shuɲ kɔ 20% nɛ amo kike yili 30%. Adaga nsulwe ere ka kɔ agoni ana na kike.

Nyiɲi fanɛ WASSCE be asɔfɛso la nsulwe be kawol koɲwule nna. Nsulwe na wɔ ntun anyɔ nna. Kumuba A (section A) ela asɔfɛso be nsulwe nɛ kumuba B la kenumpe nɛ kasibɛbirabarso be mbishi. SHS 4 be ɛɲinipo ewɔrɔ ania n ɛni mobe bebiipo kumo.

TɛM BE Lalaluwe be Nsulwe

Nsulwe ere la nsulwe nɛ ku bee sulwe bebiipo kasobii kama nɛ bu bii afol ana na (tɛm) na to nna. Amoso a daga e sulwe kenyi nɛ agoni nɛ bu nya jimane na. Lalaluwe be tɛm (3) be mbishi daga a ka la asɔfɛso tinini nɛ bu bii etɛm asa na to kike, Ama a daga fo chɛrga egbɛ pupɔr n sa amo nɛ ku ɛni asɔ tirso nɛ bu bii. ɛɲinipo beɛɲ tiɲ sa bumo tɛm I be asɔfɛso be mbishi 20% tɛm 2 pɛya 20% nɛ 60% e baa la tɛm 3 pɛya.

Shabɔrɛ nɛ ku bɛso ere bee ɛni tɛm be lalaluwe be nsulwe nna. Ku kɔ nsulwe be kefantaɲ koɲwule nɛ ku kɔ Amuba anyɔ – Kumuba A nɛ B nɛ kontinuɔs Asɛsment. (Nsulwe chesoso).TɛM be lalaluwe be nsulwe be kawol beɛɲ ba kɔ asɔfɛso nɛ mbishi nɛ a kɔ atuwei shimbi shiɲ nɛ a shi “Kenyi nɛ Kenumpe” nɛ “Kenyi be keta n shuɲ”

SHS 1: Mbishi adesa(30) minti adena nɛ anu(45)

SHS 2: Mbishi adena (40) minti adeshe (60)

SHS 3: Mbishi adena (40) minti adeshe (60)

ɛɲinipo e keni mobe bebiipo be kenyi n tiɲ pin mbishi na be kɔnɔ. Kumo nɛ ku wɔ esoso ere baa la kekeniso nna.

Nsulwe be maaki be kachige ne Nwol be egbe

Damenshin	Kumuba A Asofeso be Nsulwe	Kumuba B Atuwebi shinshinbi be mbishi	S.B.A Amuba anu na kike.	Maaki be kono	Kalfa be kaaba be egbe %
	Ngbar be mbra, Kasibe ne kasibe birabarso.	Kakraj, Kasibe ne Kasibe birabarso			
Kenya ne kenumpe	10	10	40	60	40
Kenya be keta n shu	10	10	60	80	60
Maaki be kono	20	20	100	140	
Kawol be %	10	40	50		100

Esoso be nsulwe be katun ere ko kefantar (Paper) konwule ne ku ko amuba anyo. Kumuba A, asofeso be nsulwe be kefantar ko mbishi kudu (10). Kumuba B male ko mbishi ne a bee sha atuwebi shinshinbi (structured questions) adunyo (20) amobe kekama bee ta maaki anyo (2) ne a yili adunyo (20) kumuba B be maaki adunyo beej ki, ntun anyo, kekama beej danje so kukonwule ne a kii adena (40) kalfa to (40%) Kontinuous Assessment ta silabosi be amuba anu na kike nsulwe ne kumobe maaki kalfa (100) e duwoso n kii adunu (50) fane kanane ku njini SBA be kabon shabore na so esoso na ashi kasito cheche be egbar to na.

Emaaki kama ne a wo egbar sesapo to na (maaki be kono) beej duwoso n kii amone a wo kasito cheche (kawol be %) na. Maaki be kono gbagba kalfa ne adena (140) na beej duwoso n kii kalfa (100). Amoso bebiipo be maaki ne baar nya beej yili kalfa (100) so nna.

KONTINUOUS ASSESSMENT BE EKPAANA

Kontinuous Assessment ere beej kii School Based Assessment, (SBA) esukura kike to September, 2010 be kafefo. SBA la kejini ne kabii be ekpa lele nna ne esa be kumoso nene. SBA pupor ere be kapor to beej sa esukuru nsulwe be ekpaana ne bu baa tin a be amoso ne a che esukuru to ne bu nya ade.

- i. SBA ne sukuru kama beej woro nko beso.
- ii. Ku beej duwo nsulwe be mbishi so kasobii kama to
- iii. Ku beej njini bejinipo ekpaana ne baar buloso n sibe nsulwe be mbishi
- iv. Ku beej lara kenya ne adaga bebiipo ka ko eyilikpa kama sukuru to.
- v. Ku beej njini kanane bejinipo beej baa keni a jigi nsulwe.
- vi. Ku beej njini bejinipo kanane baar ba lare nko a palto a njini ne bebiipo e bii nene.

S.B.A pupor ere beej ba ko kecho n keni nko assessment kudu anyo (12) kontinuous assessment be adesa ne asa na duwoso galaga. Kudu anyo ere be ndulwi ela

Kushun (Task) I, kushun 2, kushun 3 ne kushun 4 sososo be tem to ne feej woro kushun 1 – 4. Kushun 5 – 8 tem 2 ne Kushun 9 - 12 tem 3 to.

Kushun 1: beej baa la nsulwe ne bebiipo beej wura tem na to be kufol junkparso be lalaluwe. Kumo barkasaana ela kushun 5 ne Kushun 9 ne kushun. Baar woro ade Tem 2 ne Tem 3 be afol junkparso to nna.

Kushuḡ 2: beeḡ baa, la kemolwurbi (group) be kushuḡ nna ne ku beeḡ ba ko keḡini be asofeso anyo nko asa ne eḡinipo na wu fane adu kpakpa keḡini ne kabii. Asofeso ere beeḡ tiḡ ala amone a bee kre anishi ne bebiipo beeḡ tiḡ n palto.

Kushuḡ 3: Kede la nsulwe nna ne ekama beeḡ woḡo eyilikpa na. Eḡinipo beeḡ keni bumoso nsulwe be saḡe. Bokwe kudu kako nko kudu anyo to ne kedaga kewoḡo.

Kushuḡ 4: ne kushuḡ 8 ne kushuḡ 12) beeḡ ba la projet be kushuḡ nna ne baḡ ta tem na kike a woḡo. Baḡ sa sukuru kama projet be ashuḡ akpnu (9) ne tem kama e baa ko amu asa. Ebiipo kama beeḡ lara kumu koḡwule tem kike. Bebiipo beeḡ ba wo amol bi to nna (group) n woḡo projet be kushuḡ. Eprojet ere be kefito ela fane baa sha ne bu kpaḡ bebiipo ne bu ta bumobe kenyi be agoni ne bu nya tem na to na n sibe nsibe kreamishi ne atande akpanu (9) (nko kanankama ne mbroni to Ne Ngbanyato beeḡ ba sha).

KEKENI (maaki) S.B.A Asoworoḡo.

J.H.S. ne mbia-kekarso be esukuru to bebiipo bee woḡo ashuḡ ne a bee shine baa mige asheḡ to n naa sibe galaga fonfonḡ mbronito.

Kede ne baa keni so a maaki

1. Kasotofuti - 20%
2. Kamalga pibi
Kedelgeso, Anfoniana - 60%
3. Lalaluwe - 20%

Bu ḡini bebiipo kanane baa shuḡ ne anfoniana ne aso chaḡso (diagrams) bumobe nsibe to. Bu daga keḡini kanane baa fara ne kanane baa kur/luwe bumobe kasibe nene.

Atandiri (maaki) ne baa nya ashi projet, afol be lalaluwe be nsulwe ne epe be ashuḡ kike daga kekii kontinuos asesmeat ne ke kii SBA. Ere. Amoso SBA be ashuḡ ela:

1. Kufol kufol be lalaluwe be ashuḡ.
2. Sukura be ashuḡ ne mbia bee shuḡ epe.
3. Projet be kushuḡ.

GES beeḡ shine esukuru kike e nya aso mone adaga ashi SBA be kewoḡo to.

Ke ta SBA be atandiri ne Tem be lalaluwe be atandiri m bir abarso.

S.B.A. be asheḡ pupor ere bee cheto a fuwo bebiipo be kasoworoḡo so. Amoso atandiri adeshe (60) beeḡ duwoḡo n kii adunu (50) Tem be lalaluwe be nsulwe gba beeḡ duwoḡo n kii adunu (50) pɔe ne bu ta SBA pɔya n ti amoso n tiḡ pin ebiipo be kusomone e nya S.B.A. ne Tem be lalaluwe be nsulwe be atandiri beeḡ baa sesa 50:50 sukuru to nawule ne la be atandiri ere beeḡ ba sesa. Ade maḡ ko sheḡ ne a woḡo ne WAEC. be 30% S.B.A ne bu ko a sa WASSCE be nsulwe be nwol.

KANANƆ NSULWE BE EGBƆ BEE LER (grading). Atandiri be kewɔrɔ bee sha ke baa kɔ ekpa nna a bɛso (marking scheme). La be kuso atandiri monɛ feɛ sa mbishi kama nɛ atuwebi monɛ fee tama. Nɛ mbishi daga atandiri kudu (10) feɛ ba sha atuwebi ana (4 pts) nɛ amobe kekama e nya atandiri anyɔ (2). Anyɔ (2) nɛ a ka na feɛ keni kananɛ atuwebi na sibɛ nɛnɛ n sa amo kikɛ nko anyɔ na to be ako.

Asɔfɛso be nsulwe malɛ feɛ fin ekpa nɛ feɛ bulɔ so n keni amoto mananmanan. Nkpal keniji nsulwe nɛ atandiri nɛ esukuru kama e bɛ ekpa korwule a wɔrɔ nsulwe be atandiri so “grade” ere nɛ bu nase.

'Grade A	80	-	100%	-	Ke nyala galaga
'Grade' B	70	-	79%	-	Ke nyala ga
'Grade C	60	-	69%	-	Ke nyala
'Grade D	45	-	59%	-	Ke bɔ
'Grade E	35	-	44%	-	Ke bɔ gbere
'Grade F	≤	-	34%	-	Ke man bɔ

Atandiri nɛ e 'grade' nɛ a wɔ esoso ere bee njini nsibɛbi be ekpa nɛ amobe egban. Nɛ fee sa la be nsulwe nko kechɔ n keni kikɛ aterinso feɛ tin bɛ ekpa ere so n nan delge amoso. Mmalgaba delgeso fanɛ kenya galaga, ku nyala ga) bee njini amobe afito. Nɛ fo man wɔrɔ lon ebiiipo man pin to nɛnɛ kananɛ e wɔrɔ asɔ nko e man wɔrɔ asɔ. Kananɛ e nya nɛ amobe ndelge be ka-boshi adaga fo ka kute keshej ko nɛ ebiiipo na beɛ keni so m pre-kinishi kachako be nsulwe to. Ashej kuteso fanɛ ade beɛ tiiso:

- baa kutɔ lon
- fee wɔrɔ asɔ aba
- feɛ tin wɔrɔ achɔ la
- Fee wɔrɔ asɔ
- Fo man pre-kinishi
- Wɔtɔ kumu kakran to

Baa nyi fanɛ atandiri be egbanana nɛ bu njini esoso ere e naa tar amo, a man ko kenaan chɛrga. Fo wɔrɔ alɛ, “criterin –referenced grading system” nɛ fo ko ashun na.

Alon na ebiiipo daga kenya atandiri ko pɔɛ nɛ e nya 'grade' nɛ ku daga, ku bee shinne bebiiipo bee pre-kinishi a bii nɛnɛ nkpal bu ka bee sha kenya egredi lela so. Amoso ku la kuso lela nna ashi nsulwe nɛ atandiri (gredi) be ekpa so.

Kechɔ n keni (Assessment) be kapɔr nɛ ku wɔ kasito ere beɛŋ che enjipo to nɛ e wɔrɔ tɛm be lalaluwe be nsulwe be mbishi

Assessment be kapɔr a ŋini nsulwe be afantaŋ -, profil damenshi nɛ afantaŋ be egbe nɛ emaaki.

DAMENSHIN	KEFANTAŊ 1	KEFANTAŊ 2	MAAKI	DAMENSHI BE EGBE
Kenya nɛ kenu to	<p>Kumuba A: Asɔfɛso Be mbishi adena ade so:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kamalganyipɔlso 2. Edaŋkarɛsheŋ 3. Ngbarbembra <p>Kumuba B: Atuwebi shiŋshiŋbi be mbishi (structured of qestions) ade so Ngbar be mbra (Asɔ anu)</p> <p>Kumuba C: Fɔnɔlɔji</p> <p>Kumuba D: Kebɔaya be nkilgi</p>		100	60%
Kenya be keta n shuŋ		<p>Kumuba A: Kasibɛbirabarso (Maaki adunu (50)</p> <p>Kumuba B: Kenumpe (Maaki adunya (20)</p> <p>Kumuba C: Kamalganyi be kenya (maaki adesa (30)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kasibɛ tentɛŋ (prose) 2. Epel nko ketande 	100	40%
Maaki be kɔnɔ	100	100	200	
Damanshin be egbe nsulwe be afantaŋ to	60	40	100	100

Assessment be kapɔr be keɲinito

KEFANTAI] 1: Kefantaɲ I kɔ amuba ana (4) nɛ kumuba kama bee sulwe kasɔbii be mba ere.

Kumuba A: (Maaki adena – 40) wɔrɔ kumuba ere mbishi adena (40) nɛ a kɔ atuwebi nɛ baɲɲ lara amo to be kumo nɛ ku bee tuwe mbishi na nɛ a baa ji ade be asheɲ:
Kamalganyipɔlso
Edaɲkareshɛɲ
Ngbarbembra (sintali)
Mbishi adena ere beɲɲ luwe minti adunu (50) be saɲɛ

Kumuba B: (Maaki kudu anu -15) Kumuba B e baa kɔ mbishi nɛ a baa kɔ atuwebi shiɲshiɲbi, kekama be maaki e baa la asa nɛ amo kike (maaki) e sa maɲ baɲ kudu anu (15) so.

Kumuba C: (Maaki adunyo nɛ anu – 25) Fɔnɔlɔji e baa kɔ maaki adunyo nɛ anu (25) mbishi anyɔ nɛ bu lara kukoɲwule kama

Kumuba D: (maaki adunyo – 20). Kebɔaya be nkilgi e baa kɔ maaki adunyo (20).
Emaaki na kike beɲɲ koso kalfa (100) nɛ bu duwɔ amo so nɛ a yili adeshe kalfa to (60%).

KEFANTAI] 2: Kefantaɲ 2 beɲɲ ba la kenyi be keta n shuɲ be nsulwe nna. Kanane adaga kenase kumo e beso na.

Kumuba A: Kumuba ere e baa la nsibe birabarso, nwol nɛ bebiipo kraɲ na. (maarki adesa – 30)

Kumuba B: Kenumpe be nsulwe. (maaki adunyo 20)

Kumuba C: Kumuba ere beɲɲ ba la mbishi nɛ a bee shi kamalganyisibesɔ be nwol nɛ bebiipo kraɲ to nna (maaki adesa – 30)

Kefantaɲ 2 be maaki kike la kalfa (100) nɛ bu duwɔ amo so nɛ a kii 40%.

Baa nyi fane WASSCE be nsulwe to asɔ fɛso (objective) kenumpe nɛ kasibe birabarso be nsulwe ana na kike wɔ kefantaɲ koɲwule to nna. Nsulwe na kɔ amuba anyɔ nna kumuba A ela asɔfɛso be nsulwe nɛ kumuba B la kenumpe nɛ kasibe birabarso be mbishi. SHS 3 be eɲinipo daga keɲini nsulwe ere to n sa mobe bebiipo nɛ kanane baɲɲ blase a jo kumo. Naɲɲ nyiɲi fane nɛ fo be assessment be kapɔr nɛ ku wɔ esoso ere so bebiipo beɲɲ wɔrɔ asɔ WASSCE be nsulwe to.

**SENIOR HIGH SCHOOL (SHS)
GHANA BE NGBAR NE EDANKARE BE SILABƆSI (GONJA)**

EYILIKPA 1 SHS 1	EYILIKPA 2 SHS 2	EYILIKPA 3 SHS 3
<p>KUMUBA 1: FƆNƆLƆJI</p> <p>Kumu 1: NGBAR Kumu 2: Bomin be amalgaso Kumu 3: NGBAR be awor ba ndulwe ne alɔntorwor be nkɔrto Kumu 4: Eboltoworana be kedelgeso Kumu 5: Eboltowor be kechigeto</p>	<p>KUMUBA 1: FƆNƆLƆJI</p> <p>Kumu 1: Eboltowor be ke bir abarso, kamin Kumu 2: Nnɔtɔrwor be kedelgeso ne kechegeto. Kumu 3: Awor, nmunato ne larmunato be eboltowoe. Kumu 4: Mmalgakul Kumu 5: Ebolbencherga</p>	<p>KUMUBA 1: FƆNƆLƆJI</p> <p>Kumu 1: Eboltowor be keji mbɔɔ Kumu 2: Kamin Kumu 3: Amalgasobi anyɔnyɔ ne Amalgasobi milto.</p>
<p>KUMUBA 2: KAKRAŋ BE KENUMPE</p> <p>Kumu 1: Ke wushi eyer n kraŋ a) mananŋ mananŋ be kakranŋ b) ke chuleto n kraŋ Kumu 2: Kamalgafol mu ne Kamalgafol lenŋto Kumu 3: Kamalganyi be apɔrsobi Kumu 4: Nkilgi</p>	<p>KUMUBA 2: KAKRAŋ BE KENUMPE</p> <p>Kumu 1: Ke wushi eyer nkraŋ Kumu 2: Kagbenefuli be kakranŋ Kumu 3: Kamalganyi be apɔrsobi Kumu 4: Keɔɔya be nkilgi</p>	<p>KUMUBA 2: KAKRAŋ BE KENUMPE</p> <p>Kumu 1: Kepalto (a) Kakra Afinsɔ be wɔrɔ n keni (manaymananŋ be kraŋ) (b) Kakranŋkra be wɔrɔ n keni (kechaltonkray) Kumu 2: Keduwɔso Kumu 3: Nkilgi</p>
<p>KUMUBA 3: KASIBƆ</p> <p>Kumu 1: Mmalgaba be ntunso Kumu 2: Mmalgafol Kumu 3: Kefelto Kumu 4: Adamta to Kumu 5: Mmalgaba be kepɔr Kumu 6: Aksibɛ Dirabraso (i) Akuteso (ii) Kedelgeso (iii) Kejinito</p>	<p>KUMUBA 3: KASIBƆ</p> <p>Kumu 1: Keshunso ta ewɔrɔpo ne keshunso paŋ ewɔrɔpo Kumu 2: Saŋɛ be apupu, Naniere be apupu, saŋɛ kachonso be apupu Kumu 3: Kamalgafolshin tere Kumu 4: Kamalgafolshin shunso Kumu 5: Kamalgafolshin delgeso Kumu 6: Adulwiso Kumu 7: Mmalgaba be ntunso wurbi be kebii chingilinŋ, keyenjimalga be kurso ne Achɔsobi Kumu 8: Kesibɛ bir abarso i) Akuteso ii) kedelgeso iii) kejinito iv) kemɔrɔji v) nwol be kesibɛ (a jewwleb)</p>	<p>KUMUBA 3: KASIBƆ</p> <p>Kumu 1: Kamalgafol be kedelegeso kamalgafo be apɔrsɔ (E,K,Es) Kumu 2: Malgashunso be keɛ abarso Kumu 3: Kekini malga Kumu 4: Keɔɔya Kuteso Kumu 5: Kasibɛbirabaeso i) Akuteso Kedelgeso Kejinito Kamɔrɔji ii) Kasibɛ malgaso iii) Nwol be kesibɛ bassa kpara iv) Konɔgberge v) Kelijima vi) Baru be nwol</p>

EYILIKPA 1 SHS 1	EYILIKPA 2 (SHS 2)	EYILIKPA 3 (SHS 3)
<p>KUMUBA 4: KAMAGANYI NƐ EDAŊKARƐ</p> <p>Kumu 1: Kamalganyi be kasotofuti</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Kamalga nyi be kefito ii. Ntuŋso (Kamalga nƐ kamalganyi pɔlso iii. Adabi (kamalga nƐ kasibƐ) iv. kapɔr <ul style="list-style-type: none"> i. Kamalgamu ii. Epelkpa iii Bepelpo iv. Afeso v. epel be ntol vi Kafɔŋ vii Kolu <p>Kumu 2: Kamalganyi be apɔrso</p> <ul style="list-style-type: none"> i. ketankargaso ii. kudulubi iii. Akilgimalga iv. mmalgatrɔmbi v. ketankiesa <p>Kumu 3: Keshɛrkpaŋkpra Kumu 4: Luwu be adaŋkarɛshɛŋ Kumu 5: Adabi nƐ kebawɔtɔ (bunyaŋ)</p>	<p>KUMUBA 4: KAMALGANYI NƐ EDAŊKARƐ</p> <p>Kumu 1: Awɔba be nshɛ</p> <p>Kumu 2: Abulɔmbi jewulebi nƐ Abulɔmbi milto</p> <p>Kumu 3: Adrasherŋ kpra</p> <p>Kumu 4: Nshɛ – Nshɛlulombia, Ashuŋshɛ nƐ Anashɛ</p> <p>Kumu 5: Ekishi nƐ ntaŋ</p> <p>Kumu 6: Draŋkarɛso be asherŋ be keji</p> <p>Kumu 7: Kenimujji</p> <p>Kumu 8: Kelijima</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Katimpani/kabel ii. Namumalga iii. Eyurmalga <p>Nwol kraŋso (1) keshɛrkpaŋ be kawol kraŋso, epel nƐ Atande be kabii</p>	<p>KUMUBA 4: KAMALGANYI NƐ EDAŊKARƐ</p> <p>Kumu 1: Aŋasa</p> <p>Kumu 2: Kachuto</p> <p>Kumu 3: Keliwɔrɔ</p> <p>Kumu 4: Kapate ji</p> <p>Kumu 5: Kachenato be kebawɔtɔ be adabi nƐ Amaŋsherbisherŋ</p> <p>Kumu 6: Kakil nƐ kakil be kegberji</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 1

KUMUBA 1 NGBANYATO NE EDAJKARE BE SILABOSI FONOLJJI

ASOFESO: Ebiipo Beerj

1. nya Ngbanyato ne kumobe aporsobe kenyi.
2. pin bomin be malgaso, awor ne Ngbanyato be nsibebi ne kanane a nase.

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI
KUMU 1 NGBAR	Ebiipo beerj tij: 1.1.1 njito n kute kusone ku la ngbar. 1.1.2 pin ngbar be ashurj asa kama	Awor ne a bee nuu to ne edimedi ko a malga abar kuto. Ngbar be tuno 1. Kamalga 2. Dankare be kepin 3. Dankare bee salga kumo to ne adabi lala ne kemankurya lala bee shi.	Enjinipo e junkpar bebiipo ne bu lara bumobe lakal n ji ade be ashurj keporso, ebol wor, ne kaye ne kenumpe. Enjinipo e ta bebiipo ne bu ji ngbar be aso mone ke bee woro, kumobe tono.	Bebiipo e kute kusone ku la ngbar n sibe kumobe adabi. Bebiipo e sibe aso asa mone ngbar bee woro n njini amo to nene.
KUMU 2 BOMIN BE AMALGA SO	1.2.1 njito n kute amalgaso be kifito n tin pin amobe ana kama.	Amalgaso Nnospirbi, kudundulorj, anyi, konobunmantaŋ	Enjinipo e kute aso mone a la amalgaso n junkpar bebiipo ne bu woro nnotowor be ako n kute mmalgaso ne a bee woro amo fane. /p, b, m, s, t/	Bebiipo e chaŋ amalgaso n njini amo kumo so.
KUMU 3 NGBAR BE AWOR BE NDULWI NE ALONTORWOR BE NKORTO	1.3.1 pin eboltowor wor ne eboltowor be nsibebi be nkorto ashi alntor wor to.	Eboltowor wor ne nsibebi. E.N E.W /æ/ a /e/ i/ e /ɛ/ ε / i/ E /u/ u	Enjinipo e ji mmalgaba mo ne a mo be kasibe to ko eboltowor wor n nsibebi la kukoawule. Eainipo e ji eboltowor wor mo na a ko nsibabi na a kor to ashi smobe kasiba to. Eaimipo e ji Ng	Enjinipo e sa mmalgaba mo ne bu chaŋ amo to be eboltoworana ne bebiipo e sibe amobe awor be ndulwi fane! Poge deboe

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI						
<p>KUMU 3</p> <p>NGBAR BE AWOR BE NDULWI NE ALƆNTORWOR BE NKORTO</p>	<p>Ebiipo beej tiŋ:</p> <p>1.3.2 pin Ngbanyato be nnɔtowor wor nnɔtowor be nsibebi be nkorto.</p> <p>1.3.3 pin nnɔtowor wor ne nnɔtowoe be nsibebi be nkorto ashi alontorwor to.</p>	<p>Nnɔtowor wor /b//d//f//g/ /h/s/m/l/n/ /sh/ny/</p> <p>Nonɔtowor wor ne nsibebi N.W. N.N /ng/ ny /b/ b /d/ d /m/ m /f/ f</p>	<p>Enjimipo e ji ngbanyato be nnɔtowor wor be asheŋ.</p> <p>Eimipo e ji mmalgaba mo ne a mo bw be kassibe to kɔ nnɔtowor wor ne amo ne nsibebi la kukoŋwule.</p>	<p>Enjimipo e sa mmalgaba ko ne bebiipo e sibe</p>						
<p>KUMU 4</p> <p>EBOLTOWOR BE KEDELGESO</p>	<p>1.4.1 pin eboltowor wor ne eboltowor be nsibebi be nkorto ashi abɔtorwor to.</p>	<p>Sheŋ maa kpal ngbar be afu to ashi ngbar be awor be keter to.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu tiŋ n kute eboltowor be kefito nene.</p>	<p>Bebiipo e sa awor be ndelge ebeltowor ashi ngbanya be mmalgaba to.</p>						
<p>KUMU 5</p> <p>EBOLTOWOR BE KE CHIETO</p>	<p>1.5.1 pin eboltowor wor be eyilikpa mmalgaba to.</p>	<p>Aworana be eyilikpa monalgaba to lakoranishito, kormfrinto ne korkamanto.</p>	<p>Enjinipo e ta mmalgaba n ŋini kor anishiti, Enjinipo e ta mmalgaba ŋini aworana be eyilikpa ashi koranishito, kor mfrinfo ne kormanfo.</p>	<p>shabɔre</p> <table border="1" data-bbox="1755 1003 2028 1068"> <tr> <td>K.A</td> <td>K. Mf</td> <td>K Ma</td> </tr> <tr> <td>Eche</td> <td>peI</td> <td>Suwe</td> </tr> </table> <p>Bebiipo e sa mmalgaba ne akɔ aworana ere n yu shabɔre ere so. a,ɔ, û, ε, E, e,u</p>	K.A	K. Mf	K Ma	Eche	peI	Suwe
K.A	K. Mf	K Ma								
Eche	peI	Suwe								

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 1

KUMUBA 2 NGBANYATO NƐ EDAŊKARƐ BE SILABƆSI KAKRAŊ BE KENUMPE

ASƆFƐSO: Ebiipo Beeri

1. nya kakraŋ be kenumpɛ be agoni.
2. pin mmalgatrɔmbi n ta amo n shuŋ.
3. nya kebɔya be nkilgi be agoni.

KUMU	ASƆFƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRSO	KE CHƆ N KENI
<p>KUMU 1</p> <p>KEWUSHI N KRAŊ</p> <p>a. mananmanan kakraŋ</p> <p>b. Kakraŋ kechuleto n kraŋ</p>	<p>Ebiipo beeri tiŋ:</p> <p>2.1.1 kraŋ kabii be kawol nɛ kawol kama mobe kumu so.</p> <p>a) pin Kebɔya nko kawol nɛ e kraŋ be asheŋ tir so.</p> <p>b) Wush eyur n kraŋ n sa mbishi be atuwebi</p>	<p>Kraŋ kasibɛmu, kebɔya nko kawol.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo nɛ bu ta nwol be atere, amu, anfoniana, anfoni chanso, n pin kebɔya nɛ ku wɔ kawol na to.</p> <p>Enjinipo e ji mmalgaba, mmalgafolshiŋ, mmalgatrɔmbi nɛ akama nɛ a wɔ kasibɛmu na to fanɛ kanu nɛ kamalga nko kesibe be kenumpɛ.</p> <p>E beeri tiŋ kraŋ kebɔya na aworso n sa bebiipo Bebiipo e kraŋ kebɔya na bumo be amu to</p>	<p>Bebiipo e sa kasibe to be mbishi be atuwebi.</p>
<p>KUMU 2</p> <p>KAMALGAFOL MU NƐ KAMALGAFOL LEŊTO</p>	<p>2.2.1 pin kamalgafoɓ mu kato kama to</p>	<p>Kamalgafoɓmu nɛ kamalgafoɓ chetopo.</p>	<p>Enjinipo e sibe kamalgamu egbel so. Bebiipo e kute nko n sibe kuso ko a che nko a kini kamalga mu na. Baasa asa kraŋ sa bumobe mmalgabafol enjinipo n ŋini kamalgafoɓmu nɛ kamalgafoɓ chetopo be afito.</p>	<p>Bebiipo e pin kebɔya be kamalgafoɓmu ashi kebɔya sibesɔ to.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 1

KUMUBA 3 NGBANYATO NE EDAJKARE BE SILABOSI KASIBE

ASOFESO: Ebiipo Beeri:

1. pe Ngbanya be ngbar be mbra n ta amo ashug
2. nya kasibe birabarso be agoni

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI
KUMU 1 MMALGABA BE NTUJSO	Ebiipo beeri tiŋ: 3.1.1 pin n naŋ ŋini mmalgaba be ntujso be kefito	Mmalgaba be ntujso atere, ashugso, adulwiso, adelgeso achowosobi	Eninipo e be mbish ne atuwebi so n che bebiipo to ne bu pin mmalgaba be ntujso fane: Nuso ba ketere ne anyee sa mmalgaba ne a bee sa atere, baasa, aso, mbon Nuso ne anyee tere mmalgaba ne a ko akoko ne adamta? Nuso be ketere ne mmalgaba ne a bee ŋini kuso woro, kesheri koo? Nuso ne anyee tere mmalgaba ne a ko sanje be a pupu?	Eninipo e sibe mmalgaba ko ne a baa la atere, ashugso, adulwiso adelegeso ne bebiipo e ta amo n woto amobe ntuj so.
	3.1.2 nwoto mmalgaba be ntujso amobe asha to: Akpra ne ajewulebi	<u>Akpra</u> Atere Ashugso Adelgeso Adulwiso	<u>Ajewulebi</u> Achosobi Atanyusobi ayeniso	Eninipo e che bebiipo to ne bu pin mmalgaba be akpra ne ajewulebi be nkorto.

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 2</p> <p>KAMALGAFOL BE NTUŊSO</p>	<p>Ebiipo beɛŋ tiŋ:</p> <p>3.2.1 yili kamalgafol be kapo to ne kumo be kushuŋ so n pin katuŋ mo ne ku la.</p> <p>3.2.2 pin mmalgafol be be adabi</p>	<p>Kamalgaba be ntusɔ.</p> <p>Kumobe kapo to.</p> <p>i. Kamalgafol Jewulabi</p> <p>ii. Kamalgafol kpɔa</p> <p>iii. Kamalgafol milto</p> <p>iv. Kamalgafolbi</p> <p>Kamalgafol be da.</p> <p>i. mbishi</p> <p>ii. Keŋini</p> <p>iii. Kamalgamu.</p> <p>iv. Keyeŋi</p>	<p>Enjinipo e palto kefelto be keŋini n che bebiipo to ne bu pin fane kamalgafol jewulebi ne kefelto mu la kukoŋwule nna.</p> <p>Enjinipo e ta akeniso n nini ade be be kekama ne amobe eyilikpa.</p> <p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu pin ade be kekama ne amobe ekurso.</p>	<p>Bebiipe e sibe mmalgafol jewulebi kudu.</p> <p>Bebiipo e kute mmalgafol amu ne a la mmalgafolkpɔa ne mmalgafol milto.</p> <p>Bebiipo e sibe mmalgafol ne a la mbishi anu ne keyeŋi ann.</p>
<p>KUMU 3</p> <p>KEFELTOBA TERE</p>	<p>3.3.1 delge kefelto ba so.</p> <p>3.3.2 pin kefelto batere be apɔrso.</p> <p>3.3.3 pin kefelto batere be eyilikpa kefelto to n ji kumobe kushuŋ be asheŋ.</p>	<p>Kefeltoba la kamalga ba nko mmalgaba ne a beɛŋ tiŋ m pɔɔ mmata abar kefelto to.</p> <p>Kamalgaba koŋwule be kefelto ba tere: Issah, Bima.</p> <p>Kefeltobatere buwitoso, kebianyensobi na, n sipoche</p> <p>Kebianyensobi teŋteŋ na, kebihebi shimbi na.</p> <p>i. kushusomu nawule</p> <p>ii. kushusoso che to po n ta kushusomu n ti so.</p>	<p>Ta kelijima be ekpa n shinne bebiipo e kute kusone ku la kefelto ba. Enjinipo e sibe mmalgafol jewulebi be akeniso egbel ne bebiipo e pin amo to be atere n yili amobe kakpa mone a wo so n ji amobe kushuŋ be asheŋ.</p> <p>i. Issah tere Bima</p> <p>ii. kebcanyensobi na tere n sipoche</p> <p>iii. Kebianyensobi tereŋ na be tere kebihebi shimbi na.</p> <p>Enjinipo e sibe mmalgafol jewulebi be akeniso egbel so n che bebiipo to ne bu pin afelto ha shuŋso amoto n shin ji amobe kapto ne eyilikpa be asheŋ.</p>	<p>Bebiipo e sibe ketere koŋwule be kefelto batere ne afeltoba buwitoso asa.</p> <p>Be biipo e kute mmalgafol ne feɛŋ sa be afeltobatere be asheŋ amo to.</p> <p>Bebiipo e fin afelo ba shuŋso ashe n ta amo n luwe afeltoba tere mone bu woɔ kasobii dra to na.</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 4</p> <p>ADAMTATO</p>	<p>Ebiipo beej tiŋ:</p> <p>3.4.1 ŋini to nene kuso mone ku la adamtato</p> <p>3.4.2 pin adamta be ndulwi ne nsibeŋi</p>	<p>Akoko – kukoŋwule Adamta – A baa chƆ kukoŋwule Atere mone amobe adamta to ma cherga.</p> <p>Nsibeŋi ne a bee ŋini adamta to ela m, e, n, a, b,</p>	<p>Erjipo e sibe atere akoko ne adamta to n che bebiipo to ne bu wu amo be nkorto. Erjipo e ŋini to fane akokoto la asƆ be kukoŋwule nna ne adamta la amo ne a chƆ kukoŋwule.</p>	<p>Erjipo e sibe atere n shine bebiipo e sibe amobe adamta to. Erjipo e che bebiipo to ne bu tere amone a maŋ ko adamta to.</p>
<p>KUMU 5</p> <p>MMALGABA BE KEPOR</p>	<p>3.5.1 ŋini kanane mmalgaba be kapƆr du ne kanane mmalgaba pupƆr bee ler Ngbanyato</p>	<p>Mmalgaba be kapƆr: ketanyuso, mmalgabanishi, kƆr anishito, mfrinto ne mmanto mmalgaba anyƆnyƆ mmalgaba be afito be kecheŋa.</p>	<p>Erjipo e ŋini kanane mmalgaba pupƆr bee ler ade to:</p> <p>i. Ketanyuso ii. KetanchƆwƆso iii. Ler mmunato be mmalgaba iv. ebol be ncherga v. Mmalgaba palto so</p>	<p>Erjipo e ŋini kanane mmalgaba pupƆr bee ler ade to:</p> <p>i. Ketanyuso ii. KetanchƆwƆso iii. Ler mmunato be mmalgaba iv. ebol be ncherga v. Mmalgaba palto so</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEƆJINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 6</p> <p>AKURSO</p>	<p>Ebiipo beerɛ tiɛ:</p> <p>3.6.1 ta kuluwe, mbishi, keɛjini ne keyeniso be akurso n shuɛ</p>	<p>Akurso be ndulwi,</p> <p>i. Mbishi (?)</p> <p>ii. Keɛjini (:)</p> <p>iii. Kuluwe (.)</p> <p>iv. Keyeniso (!)</p>	<p>Enjinipo e ta mbishi ne atuwebi be ekpa n ɛjini kanane a bee shuɛ. Ɔjini amo eɛbelso n tii so.</p>	<p>Enjinipo e sibe keboaya shimbi eɛbelso ne bebiipo e wɔto akurso kumo to.</p>
<p>KUMU 7</p> <p>KASIBƆBIR ABARSO AKUTESO</p>	<p>3.7.1 pɔl nko n sibe bumobe kebawɔto be mpeshe kanane a be abarso. Bu ta saɛ be apupu mone a daga.</p>	<p>Keshɛɛ nko lakal be kebe abarso, saɛ be apupu be kebe abarso.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu loɛ n kute kebawɔto be keshɛɛ ne ku choɛ.</p> <p>Enjinipo e wɔto lakal kanane asheɛ bee be abarso.</p>	<p>Bebiipo e sibe kasibɛbirabarso a kute keshɛɛ, mone enjinipo beerɛ sa so Mmalgaba e sa maɛ baɛ alfaanyɔ ne adunu so.</p>
<p>KEBAWƆTO SHEƆ</p>	<p>3.6.2 delge aso, asheɛ, asheɛ wuso, so kanane a be abarso.</p> <p>3.6.3 ta ngbar be mbra kukwe so n sibe keshɛɛ be kawɔto.</p>	<p>Kebesɔ kebesɔ be kedelge asheɛ so a ta ngbar ne mmalgaba kukwesɔ, adulwiso ne adelgesɔ a shuɛ.</p> <p>Kebesɔ kebesɔ be keshɛɛ be kewɔto be keɛjini to a be ngbarbembra so fane: Kanane baa daɛ akuloɛku be epo, baa wul kude, baa ɛmia boɔl.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu delge kuso kama, keɛɔso, demedi ne keshɛɛ wɔto kama so.</p> <p>Enjinipo ne bebiipo e ji kumu ko be asheɛ. Bu sibe ekpa kama ne baa besɔ a wɔto keshɛɛ na eɛbelso.</p>	<p>Enjinipo e sa kedelge so be asibɛbirabarso be kumu ne bebiipo e sibe.</p> <p>Bebiipo e sibe kasibɛbirabarso ne bumobe mmalgaba e sa maa cho alfa asa ne adunu (350). Enjinipo e sa kumu kama.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 1

KUMUBA 4 NGBANYATO NƐ EDAŊKARƐ BE SILABƆSI KAMALGANI NƐ EDAŊKARƐ SHEŊ

ASƆFƐSO: Ebiipo Beerŋ

1. pin kusone ku la kamalganyi polao nƐ kesibesoo nƐ amobe adabi nƐ aporoo.
2. pin n naŋ tiŋ delge edaŋkarƐ sheŋ ko so shi mobe kabaso
3. pin kuso moso nƐ adabi nƐ asuorobi lƐla daga.

KUMU	ASƆFƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
KUMU 1 KAMALGA NYI BE KASOTOFUTI	Ebiipo beerŋ tiŋ:			
	4.1.1 njini nko n kute kusone ku la kamalganyi.	Kamalganyi ela keta ngbar be kenye nƐ agoni n shuŋ nko keta amo n sibe aboaya nƐ a bee deŋi anishi.	Enjinipo e kute keŋasa n pupu kumoto a njini kanane mmalgaba na be abarso nƐ kanane a bee deŋi baasa anishi fane: Fee kuse eblaŋ so awubi nƐ fee we. Enjinipo e njini keŋasa be kefito	Bebiipo e ta bumo gbagba be laka n kute kusomone ke la kamalganyi.
	4.1.2 kute kamalga nyi be ntun nyo na.	Kamalganyi polso, kamalganyi sibeoo.	Enjinipo e che bebiipo to nƐ bu pin kamalga nyi be ntun nyo na.	Bebiipo e sibe Ngbanyato be mmalganyi be nwol kraŋso nƐ bu nyi be atere.
4.1.3 sibe kamalganyi be adabi.	Kamalganyi be adabi Kamalganyi polso i. Kumobe ekutepo maa pin ii. Ku bee cherga iii. Ku ko epeloo iv. Ku la kachenato be kapate nna.	Enjinipo e be mbishi nƐ atuwebi be ekpa so n che bebiipo to nƐ bu tii kamalganyi be adabi ko.	Bebiipo e sibe kamalganyi be adabi asa sa.	

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 1</p> <p>KAMALGANYI BE KASOTOFUTI</p>	<p>Ebiipo beej tij:</p> <p>4.1.4 piŋ apɔrso monɛ a wɔ kamalganyi pɔlso n naa wɔ kammalganyisibesɔ to.</p>	<p>Kamalganyisibesɔ</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Ku kɔ esibɛpɔ ii. Ku maa chɛrga iii. Bu sibe kumo nna n nase iv. Epelpo maŋ wɔ tɔ <p><u>Apɔrso</u></p> <ol style="list-style-type: none"> i. Epel be keshɛŋ nko esa monɛ be ashɛŋ nɛ ku bee ji ii. Keshɛŋtirso iii. Kakpa iv. Bepelpo v. Ntol vi. Kolu vii. Kefɛ kusɔmonɛ ku beej wɔrɔ epel to viii. Kenyinjɛ ebel be kaba ko. 	<p>Enjinipo e chɛ bebiipo to nɛ bu ji apɔrso ere be ashɛŋ.</p>	<p>Bebiipo e pin n sibe apɔrso ere be ashɛŋ epelpo, kolu, kakpa, keshɛrkaŋ to.</p>
<p>KUMU 2</p> <p>KAMALGANYI BE APƆRSOBI</p>	<p>4.2.1 pin kamalganyi be ekpaana ko ashi kamalga nɛ kasibɛ to .</p>	<p>Kamalganyi be ekpaana</p> <ol style="list-style-type: none"> i. ketankargaso ii. kedulubi iii. ketankiesa iv. akiligimalga 	<p>Enjinipo e fin akeniso n njini ekpaana ere nɛnɛ.</p>	<p>Bebiipo e sa ekpaana na be akeniso</p>
<p>KUMU 3</p> <p>ASHɛRKPAŋ-KPRA</p>	<p>4.3.1 kute n naaŋ njini asɔ monɛ a la ashɛrkaŋ kpra</p> <p>4.3.2 njini keshɛrkaŋ kpra be kapɔr to</p>	<p>Keshɛrkaŋ mo to nɛ edemedi nɛ apuntosɔ bee kii edimedi a njini adabi lɛla.</p> <p><u>Kapɔrto</u></p> <ol style="list-style-type: none"> i. Kananɛ ku bee fara ii. Keshɛrkaŋ gbagba iii. Lalaluwe iv. Kumobe kekuu so a boŋ nshɛ, a shuto.. 	<p>Enjinipo e ji kekeniso be keshɛrkaŋ n shinne bebiipo gba e ji ako.</p> <p>Enjinipo e kute keshɛrkaŋ be apɔrto ere be egbɛ.</p>	<p>Bebiipo e sibe ashɛrkaŋ nɛ bu lɔŋɛ amo pɔɛ n ta mmata ebiikpa be egbelso.</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 4 LUWU BE ADAŊKARE SHEŊ</p>	<p>Ebiipo beej tiŋ: 4.4.1 pin Ngbanya be asheŋ wɔɔ so kache mone esa wu. 4.4.2 kute kananɛ a ji ne bu kra wɔɔ adaŋkare sheŋ luwu be kache Ngbanyato</p>	<p>Ŋini kusomone ku la luwu. Anyebe adaŋkare sheŋ: Bee ŋini fane esa maa wu jaga Baa fin kusomone ku bra luwu Fin ekpa a sa mo, mobe enite to Adaŋkare sheŋ ne a daga kecherga.</p>	<p>Erjinipo beej bra esakpar ne e nyi adaŋkare sheŋ ne e ba malga n sa bebiipo Erjinipo e shinne bebiipo e wɔɔ kamɔɔji "luwu be kache be adakare sheŋ kra ko eyilikpa kabre aa?</p>	<p>Bebiipo e wɔɔ e pel ne ku bee ji luwu be asheŋ. Mbia e loŋe kakpa nji la be emɔɔ</p>
<p>KUMU 5 ADABI NE KEBAWƆTO SHEŊ (BUNYAŊ)</p>	<p>4.5.1 kute nko n sibe asheŋ asa mo so ne adaga esa ka bee bunyanŋ 4.5.2 pin ekpa asa mone e bee ŋini bunyanŋ</p>	<p>Ekpaana mo so ne anyee bunyanŋ. 1. <u>Kamalga</u>: Mmalgaba ne a bee ŋini bunyanŋ :jande, gafrache, wɔɔ ania, mee kule..... 2. <u>Aworbi</u> i. Ajɔŋe a so aso ii. Eyur be adabi iii. Ke la to (a maŋ malga) iv. Emushe: Aworso ne ngbuŋto <u>Adabi lɛla</u> i. kebla lɛla ii. mone baasa be wɔɔ ebel iii. bee shinne baasa bee bunyanŋ esa.</p>	<p>Erjinipo e shine bebiipo e peli epel bi ne ku bee ŋini nkpeŋ sheŋ nko bunyanŋ. a. Mmalgaba be nkpeŋ sheŋ. b. Aworbi be nkpeŋ sheŋ: Erjinipo e che bebiipo ne buji to epelbi ana na be asheŋ. Bebiipo e kute esheŋ mone a bee ŋini bunyanŋ ne nkpeŋ sheŋ n tiso. Erjinipo e che bebiipo to ne bu pin nkpeŋ sheŋ be ede nyoso /kusomone ku bee bra. i. Esa mone bu maŋ bunyan na so ii. Esa kpeŋso na so iii. Esa kpeŋso na be kanaŋ so iv. Kachena na to Erjinipo e kute adabi ne a daga kekule be saŋe nko kagbene kaa be saŋe.</p>	<p>Bebiipo e sibe ekpa asa mone a bee kule ne bunyanŋ. Bebiipo e kute adabi ne esa daga ŋini ne esa ko kaŋ wɔɔ mo agbosheŋ.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 2

KUMUBA 1 NGBANYATO NE EDAJKARE BE SILABOSI FONLOJI

ASOFESO: Ebiipo Beeg

1. tiɲ delege awor (eboltowr ne nnotowor) so n ɲini amobe ke ji mbɔɔ
2. pin kamalgakul n tiɲ ɲini kumobe kapɔr Ngbanyato

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI						
<p>KUMU 1</p> <p>EBOLTOWOR BE KEBIRABARSO KAMIN</p>	<p>Ebiipo beeg tiɲ:</p> <p>1.1.1 ɲini kusɔ ne ku la eboltowor be be bir abar so.</p> <p>1.1.2 pin eboltowor ka bn abar so mmalgaba to ne amobe mfnto ne amo</p>	<p>Kede e la ebolto wor any ka be abar so kamalgaba to ne konotowor maɲ wɔ amo be mfrinto fane: pɔɔ baa mun bii pɔɔ, kwia</p> <p>Eboltoworana be ke bir abarso mmalgaba to fane: key, bɔɔl- bɔɲ Kade-ebi bewura - ebi esoso – ere Eɲinipo e che bebiipo to ne pin eboltowor be kebirabarso nene.</p>	<p>Eɲinipo e be kilijima be ekpa so n ɲini bebiipo eboltowor be kbir abarso be kefito nene.</p> <p>Eɲinipo e wɔɔ ne bebiipo e keni, kanan eboltow or ana bee bir abarso mmalgaba to ne mmalgabe be mfrinto.</p>	<p>Eɲinipo e shine bebiipo e chena nturɔso n sibe mmalgaba kudu mone eboltowor anyɔ nyɔ be abar so.</p>						
<p>KUMU 2</p> <p>NNOTOWOR BE KEDELGESO NE KECHIGETO</p>	<p>1.2.1 delge Ngbanyato be nnotowor wor so nene.</p> <p>1.2.2 pin Nnotowor wor be eyilikpa kamalgaba to.</p>	<p>Nnotowor wor be eyilikpa ashi mmalgaba be anishito, mfrinto ne kamanto</p>	<p>Eɲinipo e che bebiipo to ne bu sa mmalgaba mone nnotowor wor bee (i) kor mko a junkpar amo (ii) luri amobe mfrinto ne (iii) a kor amobe mmanto</p>	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse; margin-bottom: 10px;"> <tr> <td style="text-align: center;">Anishi - to</td> <td style="text-align: center;">Mfri n-to</td> <td style="text-align: center;">Kama- to</td> </tr> <tr> <td style="height: 20px;"></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Bebiipo e ta nnotowor wor ne a wɔ shabɔre ere n wcto mmalgaba to ne a luri esoso be shabɔre ere so. /b, d, g, m, n, w/</p>	Anishi - to	Mfri n-to	Kama- to			
Anishi - to	Mfri n-to	Kama- to								

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 4 KAMALGAKUL</p>	<p>1.4.1 pin mmalgakul Ngbanyato be mmalgaba to</p>	<p>Kamalgakul be kapɔr E KE KKE KEK KEE K</p>	<p>Ta mmalgaba damta ne a wɔ nwolfantaŋ kankraŋ so n che bebiipo to ne bu tere amo. Shinne bu peshe amoto be akulana, ne kanane a bee kuu to.</p> <p>Enjinipo e ta mmalgaba damta n ŋini kanane mmalgakul be apɔrso kor abarto ngbanya to.</p>	
<p>KUMU 5 EBOL BE NCHERGA</p>	<p>1.5.1 ŋini ebol be ncherga be kifito</p> <p>1.4.2 pin ebol be ncherga be ntunso ngbanya to.</p>	<p>Ebol be ncherga ela kanane ebol bee dii nko a gbelgeto ashi mmalgaba, mmalgafolshij ne mmalgafol to.</p> <p>Ebol be ncherga be ntunso: Esoso, mfrinto, kaseto. Amo be kushuŋ. i. ke ŋini ngbar be nkorto.</p> <p>ii. Keŋini mmalgaba anyɔ ne amobe kasibe la kukonwule be nkorto</p>	<p>Enjinipo e sibe mmalgaba ne amobe ebol be ncherga kor abarto. Ta amobe ketere to n ŋini kanane amobe ebol bee dii nko a gbelgeto.</p> <p>Enjinipo e be kekeniso be ekpaso n che bebiipo to ne bu pin ebol be eyilikpaana be nkorto fane: esoso (/) mfrinto (-) ne kasito (/)</p> <p>Enjinipo e be kekute be ekpaso n ji asɔ ne ebol be ncherga bee wɔrɔ Ngbanyato.</p>	<p>Bebiipo e sa bumo gbagba be mmalgaba n lara amobe a kul a kul. Enjinipo e sibe mmalgaba egbelso ne bebiipo e sibe amo n ŋini amobe akul ne keluwe be kurso.</p> <p>Tere mmalgaba damata ne a kɔ ebol be kedii ne kegbelge to.</p> <p>Enjinipo e sibe mmalgaba aburwa egbelso ne bebiipo e sibe amo ne ebol be ncherga be ndului</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 2

KUMUBA 2 NGBANYATO NÈ EDAŃKARÈ BE SILABŃSI KAKRAŃ BE KE NUMPE

ASŃFÈSO: Ebiipo BeerŃ

1. nya kakraŃ nÈ kenumpe be agoni damta
2. nya kebɔya be nkilgi be agoni damta

KUMU	ASŃFÈSO TININI	ASŃBIISO	KEŃJINI NÈ KABII BE ASŃWŃRSO	KECHŃ N KENI
<p>KUMU 1 KE WUSHI EYER N KRAŃ</p>	<p>Ebiipo beerŃ tiŃ: 2.1.1 tiŃ kraŃ kebɔya uko kawol mo gba gba.</p>	<p>KraŃ kebɔya nko kawol.</p>	<p>EŃinipo e che bebiipo to nÈ ebuuku be atere, amu, anfonu nÈ achaŃso n pin amobe kebɔya. Ji kasibÈ nÈ to be mmalgafrombi, afeltoba nÈ mmalganyi kama monÈ a wo kumo to.</p>	<p>Bebiipo e sa mbishi monÈ a bee ler kebɔya nÈ to be atuwebi.</p>
<p>KUMU 2 KAGBENEFULISO BE KAKRAŃ</p>	<p>2.2.1 tiŃ be kakraŃ be agoni so n kraŃ, baru be nwol nÈ nwol kama.</p>	<p>Che bebiipo to nÈ ba tiŃ n lara nwol traŃso lÈla ashu Ńwol be ebuana to.</p>	<p>EŃinipo e che bebiipo to nÈ bu pin nwol be karaŃ</p>	<p>Bebiipo e sibÈ a kute nwol monÈ bu kraŃ be asheŃ</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEƆINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 3</p> <p>KAMALGANYI BE APƆRSOBI</p>	<p>Ebiipo beɛɛ tiɛ:</p> <p>3.3.1 ɛini kamalganyi be apɔrsobr be kefito; n sa amobe a keniso n naɛ tiɛ ta amo n sa mmalgafol.</p>	<p>Mmalganyi be apɔrsobi ko nde:</p> <p>i. Kctankiesa ii. kefankargaso iii. kudulwubi iv. nnɔtowor be kepalto v. Eboltowor, be kepalto vi. Ku ndeniso malga</p>	<p>Enjinipo e sa kenumpe be be boya kranso mo ne ade be be ako woto.</p> <p>Enjinipo eche bebiipo to ne bus a mmalganyi be apɔrsobi be akeniso.</p>	<p>Beniipo e sibe mmalganyi be apɔrsobi anu n ta amo n woto mmalgafol to.</p>
<p>KUMU 4</p> <p>KEBOYA BE NKILGI</p>	<p>3.4.1 kebɔya be nkilgi be agoni n kilgi mbromito be abɔya n yɔ ngbanya fo ne Ngbanyato pɛye n yɔ mbromito.</p>	<p>Keshɛɛ mone baa kilgi kebɔya ngbar potɛ to nna a yɔ esa be ngbar to n ko esa be ngbar to a yɔ ngbar potɛ to.</p> <p>Ngbar mo to ne kebɔya shi. Ngbar mo to ne kebɔya bee yɔ.</p> <p>Ngbar anyɔ be kenye nɛnɛ.</p> <p>Ngbar anyɔ na be kebawoto ne dankeɛ be kenye nɛnɛ.</p> <p>Kebɔya na be ke kilgi e be kumo be kefito so nko keshɛɛ mo ne ku bee kute.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu kilgi nsie finfinbi</p> <p>i. Enjinipo e che bebiipo to ne bus a mbronito be atere adelegeso ne adulwiso be atere ne afeto ngbanya a to.</p> <p>ii. Enjinipo ne bebiipo eworo mmalgaba, afeltoba, mmalgafol ne kato be nkilgi damta.</p>	<p>Bebiipo e kilgi mbronito be mmalgafol ne nto n yɔ ngbanya fo n naɛ kilgi Ngbanya to pɛye n yɔ mbronito.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 2

KUMUBA 3 NGBANYATO NƐ EDAŊKARE BE SILABƆSI KASIBE

ASƆFƐSO: Ebiipo Beenj

1. nya ngbar be mbra be kenyi n tii so
2. nya kasibebirabarso be ntuj so be agoni kre anishi

KUMU	ASƆFƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 1</p> <p>ASHUŊSO TA EWƆRƆPO NƐ ASHUŊSO PAŊ EWƆRƆ PO</p>	<p>Ebiipo na beenj tij:</p> <p>3.1.1 pin ashuŋso ta ewƆrƆpo nƐ ashuŋso paŊ ewƆrƆpo be nkorto.</p> <p>3.1.2 ta ashuŋso ta ewƆrƆpo nƐ ashuŋso paŊ ewƆrƆpo n wƆto mmalga nƐ kasibe to.</p>	<p>Ashuŋso ta ewƆrƆpo nƐ ashuŋso paŊ ewƆrƆpo.</p> <p>Ashuŋso ta ewƆrƆpo bee ta ewƆrƆp nƐ ashuŋso paŊ ewƆrƆpo maa ta ewƆrƆpo</p> <p>Ashuŋso ta <u>ewƆrƆpa</u> ashuŋso paŊ <u>ewƆrƆpo</u></p> <p>ji ewushi</p> <p>sibe edi</p> <p>le kala</p> <p>wu firgi</p>	<p>Enjinipo e ta mbishi n nya atuwebi, mmalagamu bebiipo kuto fane</p> <ol style="list-style-type: none"> i. manne nƐ fo ji ndere kanyiso? ii. Saŋe mo nƐ fo dii ndere? iii. WannƐ nƐ fo sher to sukuru be ekpa too? iv. Nuso nƐ fo wƆrƆ n ba sukuru kabre e? <p>Enjinipo e sibe bebiipo be atuwebi egbelso nƐ mone bebiipo e ji ashuŋso ta nƐ ashuŋso paŊ ewƆrƆpo be nkorto be asheŋ</p>	<p>Bebiipo e ta ashuŋso nƐ a kƆ ewƆrƆpo nƐ amo nƐ a paŊ ewƆrƆpo n sibe mmalgafol anunu.</p>
<p>KUMU 2</p> <p>APUPU: NANIERE NƐ ACHOŊSO BE APUPU JEWULEBI SAŊƐ KRAYIL BE APUPU</p>	<p>3.2.1 pin saŋe be apupu be aŋiniso n ta amo n shuŋ kushuŋ</p>	<p>Naniere be apupu be, akeniso: maa, bee. Apupu choŋso. Maŋ. Saŋe kra yil be apupu be ndulwui – maan, meenj.</p>	<p>Enjinipo e sibe mmalgafol jewulebi anyonyo egbelso. Amobe kekama e baa kƆ Naniere nƐ achoŋso be apupu jewulebi.</p> <p>Enjinipo e ji mmalgafol ere be asheŋ nƐ e cheto nƐ bebiipo e pin naniere nƐ achoŋso be apupu be nkor to.</p> <p>Ta apupu nƐ a ka na gba n wƆrƆ loŋ.</p>	<p>Sa bebiipo ashuŋso nƐ saŋe be apupu be mmalgaba nƐ bu ta amo n sibe mmalgafol anyonyo.</p>

KUMU	ASƆƆƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
KUMU 3 KAMALGAFOLSHI N TERE	<p>Ebiipo na beej tiŋ:</p> <p>3.3.1 delge keamalgaƆols hin tere .</p> <p>3.3.2 pin keƆeltobatare be aƆrso.</p> <p>3.3.3 pin keƆeltobatare be eyilikpa keƆelto to n ji kumobe kushuŋ be asheŋ.</p>	<p>KeƆeltoba la kamalga ba nko mmalgaba ne a beej tiŋ m ƆƆ mmata abar keƆelto to.</p> <p>Kamalga ba koŋwule be keƆeltoba tere: Issah, Bima.</p> <p>KeƆeltobatare buwitoso, kebianyensobi na, n sipoche Kebianyensobi tenŋe na, kebichebi shimbi na.</p>	<p>Ta kelijima be ekpa n shinne bebiipo e kute kusone ku la keƆeltoba. Enjipo e sibe mmalgafol jewulebi be akeniso ebel ne bebiipo e pin amo to be atere n yili amobe kakpa mone a wo so n ji amobe kushuŋ be asheŋ.</p> <p>i. Issah tere Bima ii. kebcanyensobi na tere n sipoche iii. Kebianyensobi tenŋe na be tere kebichesobi shimbi na.</p> <p>Enjipo e sibe mmalgafol jewulebi be akeniso ebel so n che bebiipo to ne bu pin aƆeltoha shuŋso amoto n shin ji amobe kapto ne eyilikpa be asheŋ.</p>	<p>Bebiipo e sibe ketere koŋwule be keƆeltobatare ne aƆeltoba buwitoso asa.</p> <p>Be biipo e kute mmalgafol ne feej sa be aƆeltobatare be ashuŋ amo to.</p>
KUMU 4 KAMALGAFOLSHI N SHUŋSO	<p>3.4.1 delge kamalgaƆols hin shuŋso.</p> <p>3.4.2 pin keƆeltobashuŋso be aƆrso.</p> <p>3.4.3 pin keƆeltobashuŋso, be eyilikpa ashi keƆelto to</p>	<p>iii. kushuŋsomu nawule iv. kushuŋso cheƆopo n ta kushuŋsomu n ti so.</p> <p>Keshuŋso mu: Issah tere Bima Keshuŋso cheƆopon ta keshuŋso mu n ti so Kebinyensobi tenŋe na <u>bee tere</u> kebichesobi shimbi na.</p>		<p>Bebiipo e fin aƆelo ba shuŋso ashe n ta amo n luwe aƆeltoba tere mone bu woƆo kasobii dra to na.</p>

KUMU	ASƆFESO TININI	ASƆBIISO	KEJINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHO N KENI
KUMU 5 KAMALGAFOLSHN DELGESO	Ebiipo na beenj tiŋ: 3.5.1 delge kamalgfolshin delgeso 3.5.2 pin afeltoba ko ne a beenj tiŋ shuŋ fanɛ adelgeso. 3.5.2 pin afeltoba delgeso n ta amo n shuŋ nɛnɛ.	1) Adelgeso nawule 2) Adelegeso + adelegeso, 3) Adelegeso + adelegeso + adelegeso (Ne awɔtɔ nna na).	Erjinipo e sibe mmalgaba be akeniso egbelso n shinne bebiipo e pin afeltoba delegeso amo to n ji amobe kapɔr, kushuŋ ne eyilikpa be ashej.	Bebiipo e fin afeltoba delgeso ashe n ta amo n luwe afeltoba shuŋso mone bu wɔrɔ kasobii dra to na.
KUMU 6 ADULWISO	3.6.1 ta kushuŋ nko eyilikpa n ŋini kedulwiso be kefito. 3.6.2 pin adulwiso be ntunso 3.6.3 ta adulwiso be ntun anyo n shuŋ nɛnɛ	<u>Adulwiso be kushuŋ</u> Adulwiso bee dulwi nko a lara atere be da ne kapɔr efuli. <u>Eyilikpa be adulwiso</u> Ajunkpar atere A be atere so.	Erjinipo e ta kefeltotere ne kefelto n che bebiipo to ne bu pin i. adulwiso ne a junkpar atere be eyilikpa ne amobe kushuŋ kefeltoba to. ii. adulwiso ne a be atere so be eyilikpa ne amobe kushuŋ kefelto to.	Bebiipo e sibe mmalgafol ana ne adulwiso bee junkpar atere amo-to, ne ana mone adulwiso be atere so amo to.

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEƆJINI NƆ KABII BE ASƆWƆRSO	KE CHƆ N KENI
<p>KUMU 7</p> <p>MMALGABA BE NTUƆSO WURBI BE KEBII Achɛsoni atamaŋso ashuŋso chetopo ateremaŋ</p>	<p>Ebiipo na beeŋ tiŋ:</p> <p>3.7.1 pin mmalgaba be katuŋ wurbi be ashuŋ.</p>	<p>Mmalgabe be ntugwurbi – Achɛsobi</p> <ul style="list-style-type: none"> - achɛsoni - atamaŋso - ashuŋso chetopo - ateremaŋ 	<p>Enjinipo e be kelijima be ekpa so n che bebiipo to ne bu pin mmalgaba be ntug wurbiana ere be ashuŋ fane achɛsobe ere: ne, ama, nko</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Ne: Ne bee ŋini ke daŋeso. Fane: issah ne Bima ii. ama: bee ŋini kanane asheŋ korto fane: Issah yo ndoto ama Bima maŋ yo. iii. nko – bee ŋini kepar fana- Kufuful nko kelembir ama: bee ŋini asheŋ be ke be abarso fane: kanyen na ba ama e laŋe 	<p>Enjinipe e sibe mmalgafol be akeniso kudu n chaŋ mmalgaba be ntug wurbi be kasito. Bebiipo e pin amobe ashuŋ</p>
<p>KUMU 8</p> <p>KASIBE BIR ABAR SO KEKUTE KEDELGE KEDINITO</p> <p>Kamɔrɔji</p>	<p>3.8.1 nyinji kekute, kedelge, ne keŋini to be kasibe bir abarso be ekpaana.</p> <p>3.8.2 lara bumobe lakal a shuli nko a kini kamalgamu</p>	<p>Kekute, kedelge, keŋinito.</p> <p>Kamɔrɔji a shuli nko a kini</p>	<p>Kepalto – laŋe n yo S.H.S 2 be kumuba 3 kumu 6 n wɔrɔ.</p> <p>Enjinipo beeŋ tiŋ ta aso be kemankurya n futi kasobii ere. E beeŋ tiŋ sibe egbelso fane, “Beche ko kecheto achɔ benyen”</p> <p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu nya agoni ne baan ta n lara bumobe mfera efuli.</p>	<p>Sa bebiipo kasibe bir abarso be kumu kama ne bu sibe.</p> <p>bebiipo a blasɛ n ta emɔrɔ na n ji. Enjinipo e sa bebiipo kamɔrɔji be kumu ne bebiipo e sibe.</p>
<p>NWOL BE KASIBE (A JEWULEBI)</p>	<p>3.8.3 ta mmalgaba ne ekpa ne adaga n sibe nwol ne a bee yo bumoteriana kuto.</p>	<p>Nwol ne a bee yo beteri ne bemimu kuto ebol be nchɛrga. Kawol na be kapɔr to.</p>	<p>Ebiipo e che bebiipo to ne bu ji kawol ne a bee yo beteri kuto be asheŋ</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Adresi ii. Kache iii. Kechuro iv. Kawol be apuntosɔ v. Kekla vi. Ketere 	<p>Enjinipo e sa bebiipo kumu ne bu sibe kawol n sa bumoteriana.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 2

KUMUBA 4 NGBANYATO NƐ EDAŊKARE BE SILABƆSI KAMALGANYI NƐ EDAŊKARE SHEŊ

ASƆFƆSO: Ebiipo na Beeri

1. nya ngbar be mbra be kenya n tii so
2. nya kasibe bir abarso be ntun so be agoni kre anishi

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
KUMU 1 AWƆBA BE NSHE	Ebiipo na beeri tin:			
	4.1.1 kute luwu be nshƐ be adabi nƐ kananƐ a du.	Asomone a daga keji amobe asheŋ <ol style="list-style-type: none"> i. Ngbar be adabi be kepalto ii. Kemalga n shirto, eshe-bompo be kekilgi to iii. Baasa monƐ bu shƐr be kebawoto 	Enjinipo nƐ bebiipo e ji kusomoso nƐ baasa bee lara n naa boŋ luwu be nshƐ.	Bebiipo e sibe keli be kashe fane mmalgafol aburwa.
	4.1.2 ŋini luwu be nshƐ be tonƆ.	Luwu be nshƐ be tunƆ <ol style="list-style-type: none"> i. Baa bunyan eluwupo na ii. Beshebompo na be kenya nƐ agoni bee tiiso iii. Mbia folbi be kebii be saŋe iv. Daŋkare bee tenjiso v. Ketige m pulo baasa lubi vi. Ku bee che to nƐ baasa bee duŋi eluwupo 	Enjinipo e che bebiipo to nƐ bu ji luwu be nshƐ be asheŋ (Enjinipo beeri tin bra enyipo ko nƐ e cheto)	

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 2</p> <p>ABLƆMBI AJEWULEBI NE AMILTO</p>	<p>Ebiipo na beej tiŋ:</p> <p>4.2.1 pin ablɔmbi jewulebi ne amilto be nkorto</p> <p>4.2.2 kute ablɔmbi jewulebi ne amilto be kusɔmonɛ a bee sa.</p>	<p>Ablɔmbi jewulebi la epel pɔlso nna ne a bee che esa be lakal so m Mbia e naa ka pel amo.</p> <p>Ako atuwebi ne a ko lakal nko a maŋ ko lakal.</p> <p>Ablɔmbimilto: Epel pɔlso ne kumobe atuwebi bee ler mferɛ be kefe nene to nna.</p> <p>Amobe kapɔr.</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Kefara ii. Kɛblɔmbi na iii. Kumobe mbishi ne ku be so. 	<p>Eninipo e che bebiipo to ne bu pin ablɔmbi jewulebi ne amilto be nkorto.</p> <p>Eninipo e sa Ablɔmbi jewulebi ne amilto be akeniso ne bebiipo e sa amobe atuwebi.</p> <p>Eninipo ne bebiipo e sa ablɔmbi jewulebi ne bu sa amobe atuwebi.</p> <p>Wɔrɔ loŋ n sa ablɔmbi milto gba</p> <p>Eninipo e che bebiipo to ne bu pin ablɔmbi jewulebi ne amilto be nkorto.</p> <p>Eninipo e ji amobe kapɔr be asheŋ n sa bebiipo.</p>	<p>Eninipo e shinne bebiipo e wɔrɔ ablɔmbi be epel n kasar abar.</p>
<p>KUMU 3</p> <p>ADRASHƆR KPAŋ KPRA</p>	<p>4.3.1 pin adrashɛrkpaŋkpra n kute amobe egbe.</p>	<p><u>Adrashɛrkpaŋ kpra</u> Keshɛrkpaŋ ne ku bee ji Ngbanya be adrashɛŋ be asheŋ</p>	<p>Eninipo e kute akeniso n sa bebiipo n shinne bumoale gba e kute kusɔmonɛ bu nyi Ngbanya nko ngbar pɔtɛ ko be asheŋ to.</p> <p>Bu ji adrashɛrkpaŋ kpra fane kenye pɔlso na. Eninipo e che bebiipo to ne bu pin n sibe kusɔmoso ne anyee mankura adrashɛrkpaŋ kpra.</p>	<p>Bebiip e bishi to n pin kanane Ngbanya ler bumobe baasa kuto.</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEJINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 4</p> <p>NSHƆ (ALULOSO, KENATO)</p>	<p>Ebiipo na beej tiŋ:</p> <p>4.4.1 delge n naaj tiŋ n kute nshƆ na be egbe kechena to.</p>	<p>NshƆ</p> <p>i. Aluloso ela nshƆ ne a bee lulo mbia pupɔrbi/wurbi</p> <p>ii. AshuŋshƆ: NshƆ ne baa boŋ ashuŋ be jimanƆ</p> <p>iii. AnashƆ: NshƆ ne baa boŋ kena nko kenishpre be saŋƆ</p> <p><u>Amobe egbe</u></p> <p>Aluloso: bee shinne mbia bee yige kushu</p> <p>i. mbia bee dii ne bumo nioana bee nya, SaŋƆ a shuŋ bumobe ashuŋ. Mbia be ngbene bee fuli</p> <p><u>Ashuŋ be nshƆ bee</u></p> <p>i. shinne ashuŋ bee shuŋ manaj</p> <p>ii. lara ntɔl beshuŋpo to</p> <p>iii. bra kɔnɔkoŋwule</p> <p>iv. shine baasa be nu ngbar a pe</p> <p><u>AnashƆ: bee</u></p> <p>i. kpeŋ baasa to</p> <p>ii. shinne bedoŋ bee pɔɔ.</p> <p>iii. shinne baasa bee kii benyen</p> <p>iv. bra kɔnɔkoŋwule</p>	<p>Erjinipo e sa ade be akeniso n shin ne bebiipo e lara amo ne bu nyi.</p> <p>Erjinipo e lara nshƆ na be ako ne bu ji amobe asheŋ.</p>	<p>Bebiipo e sibe nshƆ ere be ako.</p>
<p>KUMU 5</p> <p>EKISHI NE NTAJ</p>	<p>4.5.1 njini to n kute kusɔmonƆ ku la ekishi n naŋ pin amobe ako.</p>	<p>AshƆ kuteso ne ashƆ wɔɔso monƆ a maŋ daga kachenato nkpal aboreshuŋ nko edaŋkareshƆ so.</p> <p><u>Ekishi kuteso be akeniso</u></p> <p>i. ketige esa be eche nko mo kul be acheso/anyenso</p> <p>ii. kebia ka tige/tere monawuraana begba.</p> <p>iii. ketere esa be ketere keyidiiso</p>	<p>Erjinipo e shinne bebiipo e kute ekishi ne bu nyi n tise amoto – Akuteso ne amonƆ a maŋ la akute so. Erjinipo e ji kanane ekishi joŋƆ be ashƆ.</p>	<p>Bebiipo e sibe ekishi kuteso ana.</p>

KUMU	ASOJESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOJORSO	KECHO N KENI
<p>KUMU 5 EKISHI NE NTAJ</p>	<p>Ebiipo na beerj tij:</p> <p>4.5.2 njini ashej asa moso ne a daga n ko a manj daga ekeishi ka mur.</p> <p>4.5.3 pin kusone ku la ntanj n nanj tij ji ntanj be ashej.</p>	<p><u>Ekishi mone a manj la akuteso</u> i. kewoto kudur esa be nchu nko ajibi to ii. kebure eche kilso be kesure ne asodajeso iii. Esa be kedii ne mobe ebii kurweso. iv. kedii ne eche mone e bee ler ketamanj nko kepunto. v. kebaa shuj nche mone a manj daga vi. kebaa jone nchu to nko edama ase.</p> <p>i. kebawoto be ashej be kekuj ii. Eyur be alemfia be kekuj iii. kekuj asomone a chambon anye.</p> <p>Keta konon mmalga (m bo) nsa kegber, nwol, keshen a njini esa be keta mobe kumu n sa kumo nko a che keshen.</p>	<p>Enjinipo e junkpar kelijima n ji ekeshi be ashej. Enjinipo e che bebiipo to bu ta ekeshi n woto a mone a ko kusoe gberge ne amone a manj ko. E njini ale be nkpieto be tonon Enjinipo e njini ekeshi anyon ne bebiipo e keni naniere be kebawoto so n ji amobe ashej.</p> <p>Enjinipo beerj tij bra enyipo ko ashi kade na to ne e baa ji ekeshi be ashej n sa bebiipo.</p> <p>Enjinipo e shinne bebiipo e kute kachena to be ntanj n ji amobe ashej.</p>	<p>Bebiipo e barga to ntun anyon n ji kebonaya ere be emoton "Ekeshi manj daga ke baa woto naniere be durnyanj, to nko ke kii kushuj ne bu sibe kumo so.</p> <p>Bebiipo e sibe ntanj anyon ne a bee liya agber, kawoton, nko nwol.</p>

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI
KUMU 5 EKISHI NE NTAJ	Ebiipo na beenj tinj: 4.5.4 pin kusoegberge mone ku wo ntaj to.		Enjinipo e ji ntaj be kusoe gberge be ashej	Bebiipo e sibe ntaj anyo n ntaj kute amobe kusoegberge.
KUMU 6 NGBANYA BE DEMU JI	4.6.1 pin nlu ne amobe ntunso. 4.6.2 pin nlu be kekuj be ekpaana. 4.6.3 kute ekpa asa mo so ne Ngbanya be demu be keji wale.	Lanto, kachenato, esa ne kachenato ebi, Efuli kike to, kachena ko ne kuko, Esa ne efuli kike. Lanjo. Kanajo, kachenato Efuli kike to. Keko kagbene wushi, ku maa bo kuko ga, ku la kakpa mone baa njini n naa bii nlu be kekuj be ekpaana nna.	Enjinipo e che bebiipo to ne bu pin nlu be ntun mone a bee woro mboj ne bu tii kasobii to nna. Enjinipo e ji ekpaana mone bu ko a ku njini mone bu njini kasobii akpa na. Enjinipo e ji Ngbanya be demue ji be kuso mo so ne ke daga nko ne ke man daga.	Bebiipo e sibe kolu be ntun anyo ne a bee kaa kuu kanajo, kachenato ne baasa mone baa kaa wo alonj be nlu to. Bebiipo e delge so n njini kanane baj keta kolu kaplekama.
KUMU 7 MBRA BE ELEJJI	4.7.1 njinito nene kuso ne ku la mbra be elenji ne mboj mone a wo	<u>Mbra be elenji</u> Kuso nko esa mone esa ta mobe kebawoto mbwo eno nkpai ne kagbenewushi e ba woto so. Kakpa mone la be elej wo i. lanjo ii. sukuru to iii. kachenato iv. Eshukpa v. Efuli kike so.	Enjinipo e be mbishi ne atuwebi be kejinini be ekpa so n che bebiipo to ne bu ji mbra be elej ji be ashej, fane i. wane e ko ashej be elej i. Lanjo? ii. Sukuru to? iii. Kachernato? iv. Eshukpa? v. Efuli kike to?	Bebiipo e kute kanane a ji ne benawuraana bee ji elej lagto. Bebiipo e njini kusomoso ne sukuru be enimu ko elej sukuru to.

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
KUMU 7 MBRA BE ELEŊJI	<p>Ebiipo na beenj tinj:</p> <p>4.7.2 sibe aso asa mone esa mo ne e ko mbra be elej bee woro.</p> <p>4.7.3 sibe ashej anu moso ne a daga kebunyanj mbra be elej.</p>	<p>i. E bee shinne baasa bee be mbra so ii. keni kachena to be ashejso ne kagbenewushi e baa woto iii. keni baasa na be kebawoto so</p> <p>i. ku bee bra kagbene wushi ii. ku bee bra bunyanj iii. Esa kama maa wu toro, mobe kabawoto bee be abarso nene. iv. ku bee shinne esa kama bee shuj mobe ashuj dagaso- v. Ekama bee ji dama be aso be tuno. Ku bee kpanj benimu na to ne baa shuj nene</p>	<p>Enjinipo e ji baasa mona bu ko mbra be elej be ashuj.</p> <p>Enjinipo e be kilijima be ekpaso n che bebiipo to ne bu kute kusomoso ne a daga kebunyanj mbra be elej.</p>	<p>Bebiipo e sibe baasa ere be ashuj anunu.</p> <p>i. Bebiipo be eninu. ii. sukuru be eninu iii. Kade be Ewura iv. MP/Diishi, Asambli maan</p> <p>Bebiipo e sibe ashej anu moso ne a daga kebe sukuru be mbra so.</p>
KUMU 8 KELIJIMA	<p>4.8.1 pin n naaj woro kelijima be ntuj ko ne a marj la konoto be kelijima.</p> <p>4.8.2 woro n kute alijima ne a maa ler konoto ne amobe afito.</p> <p>4.8.3 njini mbel, ntimpani, dawuta be ashuj ngbarto.</p>	<p>Eyur be ngbar, aso be kejni, ntimpani, nlobi, mbel.</p> <p>Eyur be ngbar, aso be enjini: i. kegba kumu, eno be kepla nko kefifi kenyanj anishito, kekere afitiri, kebu afantaŋ nko kedibibi n nase, kechibi peper be keche, aso fuful be kebuu.</p> <p>Ntimpani, mbel, dawuta bee sher baasa.</p>	<p>Enjinipo e che bebiipo to ne bu pin kelijima mone ku maa ler konoto</p> <p>Enjinipo ne bebiipo e woro alijima mone a maa ler konoto be a ko n njini amobe afito.</p>	<p>Kute alijima ana ne a maa ler konoto to ne amobe afito Ngbanyanto.</p>

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI
KUMU 8 KELIJIMA	Ebipo na beerj tirj:	gberege kusoe, a kute ndeso ne kinishipere, ne kedele baasa.	ku bulo mbishi ne atuwebi be ekpaso enjinipo e che bebiipo to ne bu pin, alaŋso ne mbel, be ashuj ngbarto	

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 3

KUMUBA 1

NGBANYATO NƐ EDAŊKARE BE SILABƆSI FƆNƆLOJI

ASƆFƐSO: Ebiipo na beenj

1. pin n naŋ tiŋ ɲini fɔnɔlɔji be asheŋ wɔrɔso ko ashi Ngbanyato be kamalga nɛ kasibɛ to

KUMU	ASƆFƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRƆSO	KECHƆ N KENI
KUMU 1 EBOLTOWOR BE KE JIMBO	Ebiipo na beenj tiŋ: 1.1.1 pin Ngbanyato be mmalgaba monɛ a kɔ eboltowor be ke jimbo 1.1.2 pin kudunduilɔŋ nɛ nnɔpirbi be eyilikpa nɛ eboltowor monɛ a bee shuŋ	Kudundulɔŋ nɛ nnɔpirbi e naa shinne eboltoworanɛ bee ji a bɔc. Kudundulɔŋ bee i) maŋ so esoso ii) yɔ kaseto Nnɔpirbi bee i) mue ii) salagato	Enjinipo e che bebiipo to nɛ bu pin kanane eboltoeorana bee ji a bɔc Enjinipo e ɲini eboltowor monɛ a bee a bɔc kudundulɔŋ be eyilikpa fane i) esoso l u ii) kaseto ε a ɔ nnɔpirbi be eyilikpa i) esso u o ɔ ii) kaseto. i e ε a	Bebiipo e wɔɔ eboltowor ana kudundulɔŋ be esoso nɛ nnɔpirbi be ke mue be asha to
KUMU 2 KAMIN NƐ KEFOE	1.2.1 ɲini saŋɛ monɛ kamin nɛ kefoe bee wɔɔ Ngbanya be mmalgaba nɛ afealtoba to	<u>Kamin</u> : Mmalgaba anyɔ be awor kaa bee min abar. <u>Kefoe</u> : Mmalgaba anyɔ be awor ka bee foe.	i. Enjinipo e ɲini saŋɛ monɛ mmalgaba anyɔ to be awor bee luri abar to nko a min abar; fane: Koshi + eche- Koshiche kede to /e/ashi eche to ler to cheche. ii. Enjinipo e be ekpa ere so n ɲini kamin. iii. Enjinipo e ɲini saŋɛ nɛ awor anyɔ bee kii awor koŋwule fane Ewura + eche – Ewurche ade to /a/nɛ(e) nɛ awɔ mmalgaba anyɔ na to naa shinne bebiipo e pin fane kamin la kamalga be da nna ngbarana ko to. iv. Enjinipo e ta kede n ɲini kefoe ashi mmalgaba anyɔnyɔ to.	Bebiipo e sibe mmalgaba anunu nɛ a bee ɲini kamin nɛ kefoe amo to.

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWOROSO	KECHO N KENI
<p>KUMU 3</p> <p>AWOR NE AMOBE KETERE TO ATERESO ANYO E NAA SHUJ</p>	<p>Ebiipo beej tij</p> <p>1.3.1 sa awor mone amobe ketere to ateres0 anyo e naa shuj be akeniso</p>	<p>i. Awor mone ateres0 anyo bee shuj. kp/gb/ ηm/</p> <p>ii. Amone ateres0 anyo bee shuj ne a maη ko awor (namu) / kw, sh, ch, ny /</p>	<p>Bii kaworo ne ke woro to n keni be ekpa so n che bebiipo to ne bu pin awor ne ateres0 anyo bee woro. Aworso peya ne namu peya.</p>	<p>Bebiipo e sibe mmalgaba ashe ne ateres0 anyo bee bra (aworso)</p> <p>ii) Bebiipo e sibe mmalgaba ashe ne ateres0 anyo bee bra (namu peya).</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 3

KUMUBA 2

NGBANYATO NE EDAJKARE BE SILABOSI

KAKRAJ BE KENUMPE

ASJFESO: Ebiipo na beej

- i. nya kakraj be agoni n tiiso
- ii. nya keboaya be ke duwoso be kasibe be agoni
- iii. nya keboaya be nkilgi be agoni n tiiso

KUMU	ASJFESO TININI	ASJBIISO	KEJINI NE KABII BE ASJWORSO	KECHO N KENI
<p>KUMU 1</p> <p>MANAJMANAJBE KAKRAJ, KECHULTO N KRAJ (KEPALTO)</p>	<p>Ebiipo beej tij</p> <p>2.1.1 krañ aboaya nko nsibe damta ne a bee ji anishi a fin asheñ kre anishi</p> <p>2.1.2 krañ nsibe damta n nuu amoto be aboaya nene.</p>	<p>Krañ nsibe, kato nko kawol.</p>	<p>Eñinipo e che bebiipo to ne bu krañ-kato junkpar so ne nto mone a beso na be efol anyo ne a junkpar amoto na.</p> <p>Eñinipo e che bebiipo to ne bu krañ kasibe nko keboaya kike n nañ krañ boiñ a fin kumo to be asotirso.</p>	<p>Bebiipo e krañ nsibefo (amone bu mañ wu n sa mbishi be atuwebi.</p>
<p>KUMU 2</p> <p>KEBOAYA BE KEDUWOSO</p>	<p>2.2.1 nya keboaya be keduwoso be kenye ne agoni.</p>	<p>Kamalgalfolmu ne mmalgalfol chetepo ne amobe ashuj.</p>	<p>Eñinipo e bulo kelijima ne keñini be ekpa so n che bebiipo to ne bu krañ nsibe damta n tij pin amo to be mmalgalfolmu ne mmalgalfol chetopo.</p> <p>Eñinipo e ta mbishi ne atuwebi n che bebiipo to ne bu pin mmalgalfol chetopo be kushuj.</p> <p>Epinipo e che bebiipo to ne bu pin keta ekpaana damta a ñini lakal nko keshen koñwule.</p>	<p>Bebiipo e woro keboaya be keduwoso be kushuj.</p>

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWOROSO	KECHO N KENI
KUMU 3 KEBOAYA BE NKILGI (KEPALTO)	Ebiipo beej tij 2.3.1 nkilgi keboaya be agoni adaje so fane SHS 3 Kumu 2 to na	Pala keboaya be nkilgi be agoni ne ekpaana to n woro keboaya be nkilgi damta n tii so.	Enjinipo e che bebiipo to ne bu kilgi aboaya sibe so be nto asa so Ngbanuato yo Mbronito ne Mbronito n yo Ngbanya to.	Bebiipo e kilgi mbronito be aboaya shigshigbi n yo Ngbanyato.

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 3

KUMUBA 3 NGBANYATO NE EDAJKARE BE SILABOSI KASIBE

ASOFESO: Ebiipo na beenj:

1. nya kefeltoba ne kumo be aporso be kenyi n tiiso
2. nya esa be konoto be kamalga ne esa ko bee kute lonj be kamalga be kasibe be kenyi
3. nya kasibebirabarso be kasibe be agoni

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWOROSO	KECHO N KENI
<p>KUMU 1</p> <p>KAMALGAFOL BE KEDELGESO (KAPOR TO BE ADABI)</p>	<p>Ebiipo na beenj tinj:</p> <p>3.1.1 pin ngbarbembra be ashuj kamalgafol to</p>	<p>Ngbar be mbra be ashuj</p> <p>i. Eworo (E)</p> <p>ii. Kushunso (K)</p> <p>iii. Escpo (Es)</p> <p>iv. Ewrontwurbi (EW)</p> <p>v. Saŋe (S)</p>	<p>Erjinipo e che bebiipo to ne biipin pupu to pin afelto be kushun be eylikpa mmalgafol to faa</p> <p>Issah cha</p> <p>E K</p> <p>Anidu mo kuwo na</p> <p>E K ES</p> <p>Ndere anye wu ewtra na</p> <p>S E K KS</p>	<p>Erjinipo e che bebiipo to ne biipin pupu to pin afelto be kushun be eylikpa mmalgafol to faa</p> <p>Issah cha</p> <p>E K</p> <p>Anidu mo kuwo na</p> <p>E K ES</p> <p>Ndere anye wu ewtra na</p> <p>S E K KS</p>
<p>KUMU 2</p> <p>ASHUNSO BE BE ABARSO</p>	<p>3.2.1 pin ashunso ka be abar so mmalgafol to.</p>	<p>Ashun so be ke be abarso cla mmalagabe shun so anyo nko asa ka be abar so kamalgafol to.</p>	<p>Erjinipo e sa ashun so ka be abarso be akeniso fane: ba so, ta koso, ba chena</p> <p>Erjinipo e shine bebiipo e pin fane saŋe ko kasibe (n) woto ama kamalga to bre ke bee foe fana: malga n sa choj n dese.</p>	<p>Bebiipo e sibe ashunso enyo nyo ka be abarso kudu.</p> <p>Bu fin ashunso asa sa ka be abarso anu n sibe</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRƆSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 5</p> <p>a) KASIBƆBIR ABARSO</p> <p>i. Akuteso kadelgeso KamrƆrƆ ji Keŋinito</p> <p>ii. KasibƆ malgaso</p> <p>iii. Nwol be kesibƆ baasa kpra</p> <p>iv. kcnogberge</p> <p>v. kelijima</p> <p>vi. baru be nwol</p>	<p>Ebiipo na beerƆ tirƆ:</p> <p>3.5.1 Nyiŋi agoni ne bu kƆ a sibe kasibƆbirabarso kuteso, delgeso, kamrƆrƆji ne keŋinito.</p> <p>3.5.2 Nase keboaya kraŋso be ntol.</p> <p>3.5.3 sibe keboaya kuteso lela.</p> <p>3.5.4 nase kawol ne ku bee yo eshuŋkpa be ntol.</p> <p>3.5.5 n ta mmalgaba ne a daga nsibe alƆ be nwol</p> <p>3.5.6 Sibe alƆ be kawol kumu kama so</p>	<p>Akuteso Adelegeso Aŋiniso KamrƆrƆji</p> <p>Keboaya kuteso daga ke ka kƆ</p> <p>i. Kumu ii. Apuntoso iii. Lalaluwe iv. Ke dele kemol na, KabƆwura, Bewuraana, Bebiipo, sukuru be enimu v. Nkilgi be aŋiniso ne amobe ashuŋ vi Lalaluwe. N fo ekar, mee dii epaŋ, Menye / ansan kushuŋ.</p> <p><u>Ntol:</u> a. Adresi b. kache c. Esamone baa sibe be adresi d. kechuro e. Kumu f. Apuntoso g. lalaluwe h. kekala i. ketere chaŋso (EsibƆpo) j. Ketere (esibƆpo)</p>	<p>Kepalto: Laŋe n yo SHS (3) Kumuba 3 kumu 9</p> <p>Enjipio e bishi bebiipo, faŋe bu daŋ nuu nko nkraŋ keboaya kraŋso aa, n ta bumobe atuwebi n fara keboaya kraŋso be kelijima Enjipio ne bebiipo e ji asobiiso be aso na be asheŋ Enjipio e kute ntol na be egbe. E sa keboaya kraŋso be kumu ne bu ji kumobe asheŋ.</p> <p>Enjipio e ji ntol na be egbe be asheŋ.</p>	<p>Sa bebiipo kasibƆ bir abarso be kumu ne bu sibe</p> <p>Bebiipo e sibe kumu mone enjipio beerƆ sa.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - EYILIKPA 3

KUMUBA 4 NGBANYATO NƐ EDAŊKARƐ BE SILABƆSI KAMALGANƆ NƐ EDAŊKARƐSHEŊ

ASƆFƐSO: Ebiipo na Beeri

1. wu kasibe nƐ kakray be ntun damta nƐ naniere be kebawoto be asheŋ
2. pin kasobii be nwol be asheŋ nene

KUMU	ASƆFƐSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NƐ KABII BE ASƆWƆRƆSO	KECHƆ N KENI
KUMU 1 AŊASA	Ebiipo na beeri tin:			
	4.1.1 kute kusɔ monɛ ku la keŋasa.	- Kamalga shimbi nƐ ku bee kute kashintei nƐ kebawoto lela be kasobii.	Erinipo e kute keŋasa jewulebi n che bebiipo to nƐ bu delge kumosɔ Erinipo beeri tin sa aŋasa n ɛini bebiipo nƐ bu kute saŋe monɛ a daga kekute.	Bebiipo e sibe aŋasa anyɔnyɔ, ɛini saŋe monɛ amobe kekute bee kukwe kachena to.
	4.1.2 kute kaŋasa be adabi nƐ kapor.	<u>Keŋasa</u> i. kamalga shimbi. ii ku bee kute kesheŋ nƐ ku la kashintei. iii. ku kɔ kebawoto lela be kamalga. iv. ku kɔ kefito nƐ ku maa ler efuli.	Erinipo, e be kilijma be ekpa so nƐ bebiipo e pin aŋasa be adabi ere.	Bebiipo e sibe aŋasa anyɔnyɔ n kute kebawoto lela nƐ a wɔ amo to.
4.1.3 pin n kute aŋasa be ntunso be asheŋ	Ashentiŋso be kekeni n ta aŋasa n woto ntunso.	Erinipo e shinne bebiipo e sa aŋasa damta nƐ e che bumo to nƐ bu be ashentiŋso ere so n tise amoto. i. Bunyan ii. Kaje iii. Kanyiti iv. Nkpenzheŋ	Bebiipo e sibe aŋasa anyɔnyɔ nƐ a bee ji bunyan nƐ kaje be asheŋ.	

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRƆSO	KECHƆ N KENI
KUMU 2 KACHUTO (DAŊKARE BE EKPASO)	Ebiipo na beerŋ tiŋ:			
	4.1. 4 kute aŋasa be tuno	Aŋasa bee cheŋto a i. kesherkpaŋ nko kamalga teŋteŋ so ii. ŋini kebawoto lela iii. cheraga da. iv. sa bumone baa bure amo jilma v. ji nko a kute kashiŋteŋ ne baasa kike bee shuliso	Enjinipo ne bebiipo e ji kuso moso ne ne aŋasa daga.	Bebiipo e sibe aŋasa be kushuŋ.
	4.2.1 ŋini kachuto be kefito	Saŋe mone baa to nchu: - kache ta be saŋe - kakurwe, luwu be saŋe - ebuni be kepuli, kulɔ, nche gboŋ, kelɔŋe kasawule.	Enjinipo e ta kelijima be ekpa n che bebiipo to ne bu ŋini saŋe mone a daga nchu be keto.	Bebiipo e sibe saŋe kudu mo to ne kachuto bee ler.
	4.2.2 pin kachuto be saŋe			
4.2.3 tiŋ kute kachuto be tɔnɔ	Ke bee ŋini kagbene be keta n to nko n yerda kuso. Keŋini ne kabii be saŋe.	Enjinipo e che bebiipo to ne bu ji kanane baa to nchu ne kusomoso ne kachuto daga.	Bebiipo e ji kelijima ta a yo kachuto be egbe naniere be kebawoto ne nkigi ere to.	

KUMU	ASOFESO TININI	ASOBIISO	KEJINI NE KABII BE ASOWORSO	KECHO N KENI
<p>KUMU 3</p> <p>KELI WORO</p>	<p>Ebiipo beej tiŋ:</p> <p>4.3.1 tiŋ kute aso asa mo so ne Ngbanya bee woro nli.</p> <p>4.3.2 tin n ta dra ne kabre be keli woro n karga abar so.</p> <p>4.3.3 ŋini to nene kewu ashi danƙare be ekpa so.</p> <p>4.3.4 ŋini to nene luwu be ntunso.</p>	<p>i. Bu so n ji fane nkpa wo hewu be kamaŋ.</p> <p>ii. ku la bungaŋ n na n sa eluwupo</p> <p>iii. ku la kesheŋ mo ne esa kama maŋ gelge.</p> <p>iv. ku la kesheŋ mo ne nkpa waraana maŋtiŋ kini na.</p> <p>Dra be keliworo ne kabre peye.</p> <p>Bomin be keyoyul be ke ler durnya fo. Esoa yo epe, nko bedrapo kuto. Esa yo kade nko e bo.</p> <p>Eboro so be hewu ne luwu nimbi.</p>	<p>Bebiipo e ji asheŋ mo so ne keli woro la boshin nna.</p> <p>Eŋinipo e junkpar bebiipo ne bu kute dra be keli woro ne kabre papa n ta amo n susu abar.</p> <p>Bebiipo e chena ntunso n ji luwu be asheŋ bu sibe amo.</p> <p>Bu ji katun kama be kasibe be asheŋ</p> <p>Eŋinipo ne bebiipo e ji eluwu be asheŋ. (Esakpar ko beej tiŋ n ba che to)</p>	<p>Barga bebiipo fo mmolbi to ne bu fin asheŋ anyo mo so ne ne bad woro keli. Bu sibe a shulii so nko a keni loŋ be asheŋ.</p> <p>Bebiipo e ta dar ne kabre be keliworo n ji emoro.</p> <p>Bebiipo e chena ntunso n fin kanane luwu ko anye be kebawcto to.</p> <p>Babiipo e sibe Eboro so be eluwu anyo mone a maŋ ko keli woro.</p> <p>Eluwu nimbi anyo mone a ko keli woro.</p>

KUMU	ASƆFESO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 4</p> <p>KAPATEJI</p>	<p>Ebiipo beɛɛŋ tiŋ:</p> <p>4.4.1 ŋini kapateɛ ji be kefito Nɛnɛ.</p> <p>4.4.2 tin in kute kapateɛji be ntunso.</p> <p>4.4.3 tin in ŋini kuso mone kwla danɛare be kapate</p> <p>4.4.4 kute kana ne baa be PNDC be law 111 os a braga eluwupo be kapate to.</p>	<p>Keshɛɛŋ mona eluwupo be aso ne ashɛɛŋ ketaso bee layɛ esa nko baasa kutɛ.</p> <p>Eniope ne etuto pe be kapateɛji</p> <p>Kapateɛji be ntunso Ɛfuli nko kade pɛya. Kabuna be aso Eluwapo pɛya</p> <p>Kapateɛji po be ke lara Danɛare be ekpa so be kapateɛ ji be ashɛɛŋ lɛla ne kuma be tɔɔ.</p> <p>PND Law 111 Kumo be tɔɔ ne kumo be tɔɔ.</p>	<p>Eninipo e che bebiipo to ne bu ji kapateɛji be ashɛɛŋ.</p> <p>Enini e che bebiipo to ne bu ji Eniope ne Etutope kapateɛji be ashɛɛŋ.</p> <p>Eninipo na bebiipo e ji kapate be ntunso be ashɛɛŋ.</p> <p>Eninipo e che bebiipo to ne bri ji kananɛjipo. Eninipo w ji danɛare be kapateɛ ji be tɔɔ ne kumo be tɔɔ be ashɛɛŋ.</p> <p>Eninipo e che bebiipo to ne bu ji PNDC LAW 111 na be tɔɔ ne tɔɔ be ashɛɛŋ.</p> <p>Keni PNDC LAW 111 na so ne tɔɔ be ashɛɛŋ. Keni PNDC LAW 111 na so nɛnɛ.</p>	<p>Bebiipo echena ntunso nko mmɔlbi to n ji enio pe ne etuto pe be ekpa so kapateɛji. Bebiipo e ji aso mone eluwupo ne ewara, bee kapate la.</p> <p>Be biipo e sibɛoaso i. ashe kama ne a la eluwupo be kapate. ii. Anu kama ne a la kabuba be kapate.</p> <p>Bebiipo e chana ntunso n ji danɛare be kapateɛ jib u tɔɔ ne tɔɔ be ashɛɛŋ. Bu sibɛ amo n kraŋ ne eyilibpa na ebi keke e nu.</p> <p>PNDC LAM 111 na wale a che danɛare pɛya. Ba ji kumo be emɔɔ pɔɛ n ji kumo be ashɛɛŋ</p>

KUMU	ASƆFƆSO TININI	ASƆBIISO	KEŊINI NE KABII BE ASƆWƆRƆSO	KECHƆ N KENI
<p>KUMU 5 JIMANE BE KACHENATO, KEBAWƆTO NE AMASHERBI BE ASHEŊ</p>	<p>Ebiipo na beej tiŋ:</p> <p>4.5.1 pin jimanɛ ere be kebawo to be asheŋ</p> <p>4.5.2 pin asheŋ ne a bee bra tɔɔana ere ne amobe ede nyɔso</p> <p>4.5.3 pin n naaŋ ji kanane tɔɔ ana ere beej ler kachenato.</p>	<p>Kebawo to be:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tɔɔ - Adoŋso be ke baa ta a yuri - Adur lubi be kanuu, keshakaliya mbi folbi be ke baa nuu abar be nklaŋ ne ntaŋ jayajaga be kebɔɔ. - Mbia be ke baa yuri a yo efulipoteana so - Kasanuu jaga jaga <p>Asheŋ ne a bee bra tɔɔ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ketir - ke baa maŋ ko ashuŋ - benawuraana be ke maa keni bibi so. - ke baa be benakpa be esheŋ wɔɔso so <p>Amobe yulwe</p> <ul style="list-style-type: none"> - Benawuraana e baa wo bibi a tiŋ a kata bumo - Baasa mone bu so atere kachenato e baa kata mbia. - Kakraŋ kre anishi <p>Kakil: Enyeŋ ne eche be kachena mone bumo benyo kilke be baasa shuliso,ne bu naaŋ wɔɔ edaŋkare be asheŋ dagaso.</p> <p>Kakil be tɔɔ/egbe</p> <ul style="list-style-type: none"> i. kakurwe ii. enyeŋ ne eche be kedii iii. ku bee wɔɔ esa baasa to n naa sa bunyaŋ iv. ku bee bra kechetɔ. 	<p>Kpeŋ bebiipo to ne bu kute tɔɔ ne a wo bumobe kachenato.</p> <p>Bebiipo e migeto n kute aso mone a bee bra asheŋ ere ne amobe tɔɔ.</p> <p>Bebiipo e bargato baasa anunu n ji aso mone a bee bra tɔɔ ere be asheŋ.</p> <p>Enjinipo ne bebiipo e ji kanane asheŋ ere beej ler kabawo to.</p> <p>Kakil: Enyeŋ ne eche be kachena mone bumo benyo kilke be baasa shuliso,ne bu naaŋ wɔɔ edaŋkare be asheŋ dagaso.</p> <p>Kakil be tɔɔ/egbe</p> <ul style="list-style-type: none"> v. kakurwe vi. enyeŋ ne eche be kedii vii. ku bee wɔɔ esa baasa to n naa sa bunyaŋ viii. ku bee bra kechetɔ. <p>Danƙare be ekpaso</p> <ul style="list-style-type: none"> - mbra nko ko to be kakil - Asori be kakil - Nsuwa be kakil. 	<p>Wɔɔ bebiipo mmolbi to ne bu ji tɔɔ ere be ako be asheŋ</p> <p>Bebiipo e migeto n kute aso mone a bee bra asheŋ ere ne amobe tɔɔ.</p> <p>Bebiipo e bargato baasa anunu n ji aso mone a bee bra tɔɔ ere be asheŋ.</p> <p>Enjinipo ne bebiipo e ji kanane asheŋ ere beej ler kabawo to.</p> <p>Bebiipo e wɔɔ epelbi ne ku bee ji kakil be asheŋ.</p>
<p>KUMU 6 KAKIL NE KAKIL BE KEGBEŊI</p>	<p>4.6.1 njinito kakil be kifiito n Naaŋ kute kakil be egbe</p> <p>4.6.2 pin kakil be ntunso.</p>	<p>Danƙare be ekpaso</p> <ul style="list-style-type: none"> - mbra nko ko to be kakil - Asori be kakil - Nsuwa be kakil. 	<p>Bebiipo e wɔɔ epelbi ne ku bee ji kakil be asheŋ.</p> <p>Bebiipo e sibe danƙare be kakil be ntun anu so ashi bumobe nde to.</p>	

KASIB&BIRABARSO BE AMU KO NDE.

ALEMFIA NE AJIBI BE ASHEŊ

- AMU 1. MBOŊ MONE ANYEE NYA NCHU:
Mbɔre Chu
Elor
Apa
Eboɔhol
Atirbu
Nchu shile so
Nchu bul
Epɔmpi
2. Tɔnɔ mone nchu bee sa demidi ne kadeebi
3. Ewushi ne alemfia

Abɔreshɛŋ adabi jiamane be asheŋ ketaso

- Amu 1. Adur be ke ba nu jagajaga: Asheŋ mo ne a bee bra amo
amobe ede nyoso.

Amobe ke kuŋ
2. Alemfia ne farfarbi
3. Abibidampo: Asheŋ mo ne a bee bra amo, amobe ede nyoso.
Ne amo be ke gelge
4. Enawura be ke bla mbia
5. Kejaje: Nchu, afuu, kasawule, aso mone a chambo anye.
6. Nyia (Apo) ne amobe be ke mur.
7. Ajibi jajeso ne a maŋ daga ke ji.
8. Sherte: Ekuloŋ, ekpaso, kakpaŋkulombi, ede...
9. Aso be ke yili:- Ajibi, nchu, ne asoɔɔaya
10. Mbia folbi be kamia.